

NÉHÁNY ÚJABB MEGJEGYZÉS MOLNÁR ERIK TÖRTÉNETI KONCEPCIÓJÁHOZ

Dr. Nagy László — Otta István

Molnár Eriknek a nacionalizmus kérdésével foglalkozó vitacikkekre adott válasza megjelenése óta már több mint egy fél év telt el. A válaszra mindeddig senki nem reagált, s ez azt a látszatot kelthette, mintha azok, akik Molnár Erik koncepciójával vitába szálltak, választától meggyőzve most már egyet-értenek azzal. A hallgatás beleegyezésnek számít, s ezért érezzük kényszerítve magunkat arra, hogy ellenvéleményünknek kifejezést adjunk, nehogy a vitában beállt szélcsend egyetértésnek tűnjék.

Molnár Erik válasza szerintünk még világosabbá tette, hogy a vita lényegét tekintve nem egyszerűen a nacionalizmus maradványai, hanem alapvetően a marxista történelemszemlélet fontos tételeinek értelmezése körül folyik. Konkrétan a magyar történetírásra vonatkozóan pedig Molnár Erik — hol kimondva, hol csak utalva rá — elveti a marxista történetírás eddigi értékelését a XVII—XVIII. század Habsburg-ellenes küzdelmeiről, tagadja a „Bocskai—Rákóczi korszak felkeléseinek” szabadságharc, függetlenségi harc jellegét, s azokat legfeljebb „rendi szabadságharcok”-nak hajlandó elfogadni.¹ Aki pedig ezzel az átértékeléssel nem ért egyet, s továbbra is függetlenségi harcokként értékeli a Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György, II. Rákóczi Ferenc vezette küzdelmeket, az legjobb esetben a „jöhiszemű kuruckodó” jelzőt kapja.²

„Mire alapozza Molnár Erik ezt az új, szerinte a nacionalizmus maradványaival való gyökeres leszámolásra irányuló

¹ „A Bocskai—Rákóczi korszak felkeléseit csak akkor lehet szabadságharcnak tekinteni, ha mint ezt a polgári korszak kuruckodó történetírói irányzata tette, a feudális nemesség osztályálláspontjára helyezkedünk.” (Molnár E.: Történetírásunk nacionalista maradványairól. Új Írás, 1962. 11. sz. 1239. o.)

² „Kétségtelen, hogy történészeink jöhiszeműek voltak, s azt hitték, hogy kuruckodó szabadságharcos írásaikkal a pártos történetírás marxista kötelességének tesznek eleget.” (Molnár E.: Az SZKP. XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus. Tört. Szemle, 1962. 1. sz. 2. o.)

történelemszemléletet? Új, eddig nem ismert történeti tények-re?” — teszi fel a kérdést a kialakult vitában Mőd Aladár, majd megállapítja: „Bár hivatkozik tényekre is, valójában új, eddig nem ismert tényeket nem sorakoztat fel.” Molnár Erik válaszában ekként reagál e kérdésfelvetésre: „A következő történeti tényállás jórészt a Benczédi László, Benda Kálmán, Makkai László és Várkonyi Agnes műveiben feltárt újabb forrásanyagon alapul.”³

Ennél bővebb utalást — hogy nevezett szerzők melyik műveiben, hol találhatóak azok a történeti adatok és értékelések, melyekre Molnár Erik támaszkodik — sehol nem találunk. Sőt, a vezetése alatt álló Történettudományi Intézet által 1962-ben kiadott „Magyarország története 1526—1790” című egyetemi tankönyvben, melynek egyik szerzője és szerkesztője pl. az a Makkai László, akire Molnár Erik hivatkozik (az 1526—1711-ig terjedő részt szerkesztette), ilyen fejezet- és részcímetek találunk: „Az erdélyi politika útkeresése a két hódító hatalom között (1571—93).” (Kiemelés itt és a következőkben is tőlünk.) „A Habsburgok kísérlete Erdély és Magyarország leigázására.” „A Bocskai szabadságharc.” „Bocskai önvédelmi harcának összekapcsolódása a hajdúfelkeléssel.” „A társadalmi osztályok összefogásának létrejötte és belső ellentmondásai.” „Az erdélyi fejedelmek és a magyarországi uralkodó osztály függetlenségi és rendi küzdelmei (1607—64).” „Bethlen Gábor kísérlete a nemzeti királyság visszaállítására a cseh—magyar szövetség keretében.” „A kuruc szabadságharcok (1665—1711).” „A Rákóczi szabadságharc 1703—11.” „A független magyar állam megszervezése” stb.

Már maguk a címek is, de még inkább a címekkel összhangban levő adatok, s ezekből logikusan folyó értékelések azt bizonyítják, hogy a hivatkozott szerzők egy részétől legfrissebben megjelent mű megállapításai nem egyeznek a Molnár Erik koncepciójában kifejtettekkel, sőt legtöbbször homlok-egyenest ellenkezők azokkal. Így nem lehet tudni — a későbbiekben erre részletesebben kitérünk —, hogy valójában Molnár Erik a hivatkozott szerzők milyen munkáira támaszkodik megállapításainál. Pedig ilyen lényeges kérdéseket érintő koncepciónál elengedhetetlenül szükséges lenne a feltárt újabb forrásanyag ismertetése, vagy legalábbis pontos megjelölése.

Molnár Erik írásai — közöttük legutóbbi válasza is — szá-

³ Mőd A.: Beszéljünk világosan. Új Írás, 1963. 7. sz. 846. o. Továbbá Molnár E.: Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre. (III.) Új Írás 1963. 9. sz. 1111. o.

mos, az eddig feltárt adatokkal ellentétes állítást tartalmaznak és nem mentesek az egyoldalúságtól és ellentmondásoktól sem. Nincs mód arra, hogy az újabban felmerült valamennyi vitatható kérdéssel foglalkozzunk, csak a szerintünk legfontosabbakhoz fűzünk észrevételeket. Így ahhoz a tételéhez, hogy az imperializmus korszakát megelőző idők eseményeit nem lehet pártosan értékelni, valamint a Habsburg centralizáció megítélésében elfoglalt álláspontjához. Továbbá néhány példán keresztül meg kívánjuk mutatni, hogy a történelmi tényeket nem kezeli kellő felelősséggel, s gyakran ellentmondásokba keveredik.

Molnár Erik azt állítja, hogy ha Leninnek azt a tételét, amely szerint a „materializmus... magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk”⁴ „... a múlt eseményeit elemző történésznek szegezzük, *megoldhatatlan ellentmondásokba kergetjük.*”⁵

Szerinte Leninnek a fenti tétele csak „az előttünk folyó eseményekre, napjaink harcaira vonatkozik”,⁶ és a múltra, azaz a feudális, és az azt megelőző társadalomra nem alkalmazható.

Véleményünk szerint Molnár Erik erőszakoltan és önkényesen korlátozza Lenin fenti tételének érvényességét napjaink harcaira. Lenin ugyanis a kérdéses könyvében egyik alapvető feladatnak jelöli meg, hogy tisztázza: „melyik a marxizmusnak az a »néhány alapvető« tétele, amelyeket a szerző [Sztruve] elfogad és melyek azok, amelyeket elvet”.⁷ A kérdéses részt tartalmazó, mintegy egy oldal terjedelmű bekezdésben a marxista és objektivisták felfogás, „a nézetek két rendszere” közti különbséget tárgyalja teljesen általánosan és amikor a „szóban forgó” esetre tér át, ez a „szóban forgó eset” is általános kérdés: „nincsenek leküzdhetetlen történelmi tendenciák...”.⁸ Lenin nem a korszak sajátosságainak figyelmen kívül hagyását kifogásolja, hanem a marxista történelemszemlélet általános érvényű elveinek alkalmazását kéri számon ebben a „szóban forgó” esetben is. Így semmi alap nincs azt állítani, hogy Leninnek a marxista történelemszemlélet e fontos, a pártosságra utaló megjegyzése csak „az előttünk folyó eseményekre, napjaink harcaira vonatkozik”.

⁴ Lenin: Művei, I. k. Szikra, 1951. 424. o.

⁵ Molnár E.: Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre (II.) Új írás, 1963. 8. sz. 984. o.

⁶ Uo.

⁷ Lenin: Művei, I. k. Szikra, 1951. 353. o.

⁸ Lenin: Uo. 423. o.

Egyébként is: bár a marxista történelemszemlélet e tételét Lenin itt fogalmazta meg legvilágosabban, de hogy e tétel az osztálytársadalmak egészére érvényes-e, nem csupán ezen sorok értelmezésén áll, vagy bukik. A pártos történelemszemlélet, konkrétan a kizsákmányolt osztályok harcának jogos, igazságos haladó voltának elismerése, és ugyanakkor a kizsákmányoló osztályok valóban haladó törekvéseinek pártos megítélése végigvonul Marx, Engels és Lenin valamennyi munkáján. Amikor ők a haladás és pártosság fogalmát a múltra alkalmazzák, nem kerülnek „megoldhatatlan ellentmondásokba”.

Molnár Erik két példát hoz fel annak igazolására, hogy a haladást képviselő osztály mellett nem lehet általában pártosan állást foglalni, mert a haladást igen gyakran, sőt szabály szerint kizsákmányoló osztályok képviselték. E két példával nem állít kevesebbet, minthogy a kizsákmányolt osztályok harca a múltban ellentétes a haladással! Mindkét esetben ugyanis — véleménye szerint — a „parasztok... a haladás erőivel szegültek szembe”,⁹ azaz a reakciót képviselték. Molnár Erik e megállapításával — legalábbis a feudalizmus korszakára vonatkoztatva — tagadja a marxizmus—leninizmusnak a kizsákmányolt tömegek történelemformáló szerepéről szóló tanítását.

Nézzük meg az általa felhozott történelmi példákat közelebbről: „A XVI. században — írja — és későbbben is az angol földbirtokosok elűzték a parasztokat földjeikről, hogy az eddigi feudális kisüzemi termelés helyén kifejlesszék a nagyüzemi polgári termelőerőket. A *parasztok* elkeseredetten ellenállottak, *védelmetkék a feudális termelési formákat*, de vereséget szenvedtek.”¹⁰

Tehát ebben az esetben, az angol polgári forradalom idején és az azt megelőző évszázadban is a haladást az angol földbirtokosok képviselik, a parasztok pedig ezzel az osztállyal szegültek szembe.

„Kik képviselték a haladást a szemben álló osztályok közül az előbbi esetekben?” — teszi fel Molnár Erik a kérdést és a következőképp válaszol rá: „Angliában nyilvánvalóan a földbirtokosok...”¹¹ Köztudomású pedig, hogy Angliában a XVI. és XVII. században a földbirtokos osztály élesen két táborra szakadt s a két tábor a polgári forradalomban egymás ellen is küzdött. Helytelen tehát a földbirtokos osztály ilyen differenciálatlan megítélése, hiszen az angol polgári forradalom a földbirtokos osztály egyik része ellen folyt. Ezért szerintünk nem

⁹ Molnár E.: Válasz... (II.) 985. o.

¹⁰ Molnár E.: I. m. 984. o.

¹¹ Molnár E.: Válasz... (II.) 985. o.

lehet a XVI. és XVII. század Angliája „haladó” osztályává minősíteni a „földbirtokosokat” *általában*, még akkor sem, ha a kapitalizálódó földbirtokosok rétegének a mezőgazdaság kapitalizálódásában betöltött szerepét pozitívan is ítéljük meg.

Nem helytálló az az állítás sem, hogy az angol parasztek a feudális termelési formákat védelmezték. A parasztek szubjektíve szabad paraszti létük kivívásáért, illetve fenntartásáért harcoltak. Harcuk objektív tartalmát pedig az képezte, hogy a kapitalizmus szabad angol parasztek burzsoá farmerre történő átalakulása útján hatoljon be a mezőgazdaságba. Ez pedig nem reakciós, hanem *szintén* haladó tartalmú. A parasztek nem a „haladással szegültek szembe”, hanem csak a haladás számukra kedvezőbb másik útjáért harcoltak.

Molnár Erik akkor, amikor az angol polgári forradalom idején a parasztek harcát a haladással szembeszegülőnek, a földbirtokosokat pedig a haladás képviselőinek minősíti, azt a hibát követi el, hogy egyrészt differenciálatlanul ítéli meg a földbirtokosokat is és a parasztek is. Hiszen a XVI. és XVII. században az újbirtokosok is és a parasztság egyes rétegei is különböző szerepet játszottak. Volt idő, amikor a polgárság, az egész parasztsággal és az új földbirtokosokkal együtt harcolt a feudális landlordok hatalmát képviselő abszolút monarchia ellen, volt idő, amikor a már differenciálódott parasztság egyik rétegét a másikkal verték le. Éppen ezért az egész XVI. és XVII. század angol parasztságáról azt állítani, hogy azok a haladással szegültek szembe és ezért általában lehetetlen a pártos állásfoglalás a parasztság mellett, hibás általánosítás még az akkori angol viszonyokra alkalmazva is.

Másrészt Molnár Erik értékelésének alapvető hibája abban áll, hogy a XVI. és XVII. század Angliájának a polgári forradalomért folyó harcait nem egészében értékeli, hanem abból kiragad egy momentumot — és ami fontos —, nem a leglényegesebbet, és e másodrendű eseményben betöltött szerepük szerint értékeli az abban részt vevő rétegek harca alapján a feudalizmus két alapvető osztálya történelmi szerepét.

A XVI. és XVII. század Angliájában a központi és leglényegesebb probléma a feudalizmus felszámolása, a nemesség politikai és gazdasági hatalmának megdöntése volt, nem pedig az, hogy a kapitalizmus a mezőgazdaságba feltétlenül a parasztoktól elrabolt földekből létrejövő nagybirtokok útján hatoljon be.

A földjeikről elűzött parasztek harca a kapitalizálódó földbirtokosok ellen a polgári forradalom következetes végigvite-

lének objektív feladatát szolgálta, a kapitalizálódó és a feudális földbirtokos rétegek politikai és gazdasági hatalmának megdöntését célozta. Szerintünk ez az alapvető szempont, amely alapján a földjeikről elűzött parasztok harcát értékelni kell. S harcot még akkor is haladónak kell tekinteni, ha van is benne egy olyan momentum, hogy ez a harc a földbirtokos osztály kapitalizálódó rétege ellen is folyt.

Mindenesetre az megállapítható, hogy Engels nem értékelte a parasztok harcát az európai polgári forradalmak idején és konkrétan az angol polgári forradalomban sem úgy, hogy a parasztok *általában* „a haladással szegültek szembe”. Pl. A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig c. munkájában a következőket írja: „Az európai polgárság nagy harca a feudalizmus ellen, három nagy döntő ütközetben csúcsosodott ki. Az első az volt, amit a németországi reformációnak nevezünk. Luthernek az egyház elleni lázadásra hívó szózatára két politikai felkelés volt a felelet: először a köznemesség felkelése Franz von Sickingen vezetése alatt 1523-ban, azután a nagy parasztháború 1525-ben. Mindkettőt elnyomták, főleg a legérdekeltőbb fél, a városi polgárok határozatlansága következtében...

A polgárság másik nagy felkelése... Angliában játszódott le. A városok polgársága indította meg, a *falusi kerületek középparasztsága (yeomanry) harcolta ki a győzelmet*. Érdekes jelenség: mind a három nagy polgári forradalomban a parasztok azok, akik a harcoló sereget szolgáltatják, s éppen a parasztság az az osztály, amelyet a kivívott győzelem után e győzelem gazdasági következményei a legbiztosabban tesznek tönkre. Száz esztendővel Cromwell után az angol yeomanry úgyszólván teljesen eltűnt már. Kétségtelen azonban, *hogy csakis ennek a yeomanrynak és a városok plebejus elemeinek beavatkozása tette lehetővé, hogy a harcot végigharcolták a végső döntésig*, s I. Károly a vérpadra került. Hogy a burzsoázia betakaríthassa a győzelemnek legalább azokat a gyümölcsseit, amelyek learatásra már akkor megértek, *az volt szükséges, hogy a forradalom jóval túlmenjen célján*, szakasztott úgy, mint 1793-ban Franciaországban és 1848-ban Németországban. Úgy látszik, hogy ez valóban a polgári társadalom fejlődésének egyik törvénye.”¹²

Molnár Erik a parasztmozgalmakat haladással szembesze-
gülőnek nyilvánítja, s akik ennek ellenkezőjét állítják, azok
„... ilyen, vagy olyan mesterkélt indoklással a történeti való-

¹² Marx—Engels Válogatott Művek, Szikra. 1949. 98—101. o.

sággal ellentétben a parasztmozgalmakat nyilvánítják haladóknak.”¹³

Engels fent idézett szavaiból nem a parasztság harcának haladással szembeszegülő történelmi szerepe csendül ki. S a „mesterkéltné indoklás”-t is nehéz lenne rábizonyítani.

Molnár Erik Lenin értékelésével is szembekerül, amikor a feudalizmusban a parasztmozgalmak haladó voltát általánosítva tagadja. Lenin ezt írja: „Azt valljuk, hogy a polgárháborúk, vagyis az elnyomott osztályoknak az elnyomó osztály, a rabszolgáknak a rabszolgatartók, a *jobbágyparasztoknak a földesurak*, a bérmunkásoknak a burzsoázia ellen viselt háborúi *jogosak, haladó jellegűek* és szükségszerűek.”

Molnár Erik „mesterkéltné”-nek nyilvánítja azt az indoklást, amely a parasztmozgalmakat általában haladónak tartja. Ezt írja: „Az angliai parasztkisajátítással kapcsolatban pl. arra fogunk hivatkozni, hogy a polgári termelőerők gyorsabban fejlődtek *volna, ha* a parasztek visszaverik a földbirtokosok támadását és ők maguk fognak hozzá kisbirtokaikon a polgári termelőerők fejlesztéséhez.”¹⁴

Meg kell jegyezni, hogy ez a „mesterkéltné” gondolat Lenintől származik. Lenin felteszi a kérdést az orosz mezőgazdaságra vonatkozóan a hűbériség elhalásával kapcsolatban: „úgy kell értelmezni, hogy ez csak egy meghatározott formában lehet végbe? Vagy végbemehet különböző formában?” Válasza az, hogy kétféleképpen alakulhat ki a kapitalizmus a mezőgazdaságban. „Az első esetben a fejlődés fő tartalma a jobbágyosság átnövése szolgaságba és tőkés kizsákmányolásba a hűbérurak — földbirtokosok földjén. A második esetben a döntő mozzanat a patriarchális parasztkisajátítás burzsoázia farmerré.” Továbbá: „A termelőerők fejlődésének (a társadalmi haladás e legfőbb kritériumának) *érdekeit szem előtt tartva* nekünk *nem a földesúri típusú polgári fejlődést kell támogatnunk*, hanem a paraszti típusú polgári fejlődést.”¹⁵ Leninnél tehát nem került „megoldhatatlan ellentmondásba” a pártosság a haladás fogalmával, habár az első utat, a kapitalizálódó földbirtokosokét is progresszívnek tartja. Bármennyire is különbözzék a századforduló Oroszországának helyzete a XVI. és XVII. századi Anglia helyzetétől, az megállapítható, hogy a mezőgazdaságban a kapitalizmus behatolásának Angliában is volt két útja, vagy irányzata. Éppen a földjeikről elűzött parasztek harca a kapi-

¹³ Új Írás 1963. 8. sz. 985. o.

¹⁴ Molnár E.: I. m. 985. o.

¹⁵ Lenin: Művei, XIII. k. Szikra, 1954. 241—242. o.

talizálódó földbirtokosok ellen bizonyítja a két tendencia meg-
létét. E kérdésben azonban csupán a paraszti osztályharc ten-
denciájának megítéléséről van szó, nem győzelmük realitásáról.
Amennyiben a parasztek győztek volna, győzelmüket kétség-
telenül követte volna a mezőgazdaságban a kapitalizmus ki-
alakulásának másik útja. Harcuk tendenciáját tehát nem a „feu-
dális termelési formák védelme”, hanem a kapitalizmus mező-
gazdaságában történő kialakulásának másik útja képezte. Har-
cuk tehát nem a haladással szegült szembe, hanem csak a kapi-
talizálódó földbirtokosok képviselte haladással, amelynél a pa-
rasztek harcának tendenciáját Angliában is értékelhetjük hala-
dóbbnak, éppen azért, mert harcuk a feudalizmus radikálisabb
felszámolását célozta.

Molnár Erik azoknak, akik Angliában a mezőgazdaság fej-
lődése e másik útját felvetnék, kurtán válaszol, mégpedig nem
azzal, hogy a parasztek harcának nem volt olyan tartalma,
amelyet haladóbbnak lehet értékelni, hanem azzal, hogy „csak-
hogy ezt a kérdést a történet eldöntötte. Az adott erőviszonyok
mellett a parasztek nem győzhettek. (A parasztek hihették,
hogy győzni fognak, de a történetíró feltárja az okokat, ame-
lyek következtében nem volt reális lehetőség arra, hogy győz-
zenek.)”¹⁶ s ezzel be is fejezi ezt a témát. Elintézi tehát azzal,
hogy a földbirtokosok győzelme szükségszerű volt. Meg kell
jegyeznünk, hogy Lenin szerint csak az objektivista történetíró
áll meg annál, hogy az események ilyen, vagy olyan kimene-
tele szükségszerű volt. A marxista történetírásnak ennél tovább
kell mennie, az osztályálláspontját is le kell szögeznie, jelen
esetben azzal, hogy helyesen kell kifejtienie a parasztek harcá-
nak tartalmát és a kapitalizálódó földbirtokosok harcának reak-
ciós tendenciáit is.

Lenin minden munkájából, amelyben a parasztság, vagy a
rabszolgák történelmi szerepéről van szó, az derül ki, hogy csak
a haladó harcaik mellett foglal pártosan állást. Egy osztály,
vagy annak valamely rétege tetteinek, harcuk tendenciájának
megítélésénél alapvető szempont a haladáshoz való viszonyuk.
Ha haladó a harcuk, pártosan állást foglal mellette, ellenkező
esetben elítéli azt. A pártosság elválaszthatatlanul a haladáshoz
kapcsolódik, sohasem foglal „pártosan” állást sem sztrájktrő
munkások, sem a reakciós célokat szolgáló munkásvezérek, vagy
munkásszervezetek, sem a haladó mozgalmak ellen felhasznált
parasztek mellett. A történelemben bőven található példa arra,
hogy a kizsákmányolt osztályhoz tartozó kisebb-nagyobb cso-

¹⁶ Molnár E.: I. m. 985. o.

portok a haladást képviselő erőkkel szembefordulnak, Angliában is (pl. a levellerek ellen felhasznált yeomanryk). Molnár Erik azonban nem azért tartja megoldhatatlan ellentmondásban levőnek a haladást és a pártosságot, mert ilyen esetek előfordulnak, hanem ezt tekinti általánosnak, mert — szerinte; — amíg a haladást a kizsákmányoló osztályok képviselték („szabály szerint”), „a parasztek a haladás erőivel szegültek szembe”,¹⁷ azaz harcuk akadályozta a haladást.

Mindenesetre azt megállapíthatjuk, hogy Lenin — mint a fent közölt idézet is bizonyítja — nem így értékelte sem a parasztek harcát a földesurak ellen, sem a rabszolgákét a rabszolgatartók ellen. Lenin Molnár Erikkel ellentétben haladónak értékeli a kizsákmányolt osztályok, a rabszolgák és a feudális parasztek harcát is. Nem az a lényeges tehát, hogy a „marxista történettudomány eddig még nem fejtette ki összefüggő, a kérdés minden oldalát felölelő formában a történeti események értékelésének elméletét”¹⁸ — ahogy Molnár Erik állítja —, hanem az, hogy Molnár Erik nem fogadja el azt az alapvetőt sem, amit Lenin kifejtett. És nem egy eldugott Lenin-idézetről van szó, ami elkerülhette Molnár Erik figyelmét, hiszen tucatszám lehetne citálni Lenintől idézeteket, amelyekben a parasztek osztályharcát a földbirtokosok ellen a feudalizmusban ugyanúgy „jogosnak, haladó jellegűnek” értékeli, mint a fentiekben. Ezzel szemben Molnár Erik a következőket írja: „A lényeg az, hogy — mint Marx és Engels nemegyszer kifejtette — a történelemben ellentmondás áll fenn a haladás és a dolgozó osztályok közvetlen érdekei között. Ezt az ellentmondást nem lehet a logika eszközeivel feloldani. Azok, akik ezt megkísérlik, hamis útra tévednek és szembekerülnek a marxizmus történelemszemléletével. Ezen az úton jött létre a haladást képviselő parasztek hamis történeti alakja . . .”¹⁹ Megjegyezzük, hogy a történelemben nemcsak ellentmondás áll fenn a haladás és a dolgozó osztályoknak még *bizonyos* közvetlen érdekei között sem, hanem a haladás szolgálja a dolgozó osztályok nem egy *közvetlen* érdekét is. Eppen ezért a Molnár Erik említette ellentmondást nem is kell a logika eszközeivel feloldani. De figyelmen kívül hagyni sem lehet az ellentétes jellegű tendenciákat, vagy momentumokat, mint Molnár Erik teszi pl. akkor, amikor a földjükről elűzött parasztek harcának tárgyalásánál figyelmen kívül hagyja azt, hogy az

¹⁷ Uo.

¹⁸ Molnár E.: I. m. 984. o.

¹⁹ Uo. 985. o.

a feudális osztály uralmának és gazdasági hatalmának radikális felszámolását célozta, s a kapitalizálódó földbirtokosok harcának értékelésénél pedig azt, hogy az a polgári forradalom vívmányai egy részének — pl. a köztársaságnak — felszámolását, a királyság restaurációját eredményezte és a feudalizmus számtalan maradványát mentette át Anglia későbbi történelmébe. Nemcsak a haladó kizsákmányoló osztályok — vagy azok egy rétegének — harca van tele ellentmondásokkal, hanem a rabszolgák és a feudális parasztokéban is található ellentmondás. Természetesen az egymásnak ellentmondó tendenciákat rangsorolni kell, s megkülönböztetni az alapvetőt a másodrendűtől! A rabszolgák harca a rabszolgatartó társadalom meggyengítését szolgálja, habár ők maguk az ősközösségi társadalmi viszonyokat akarják visszaállítani, a feudális parasztok harca a feudalizmus meggyengítését, vagy megdöntését szolgálja — habár harcuk egyes esetekben még a kapitalizálódó földbirtokosok ellen is irányul. Mindkét esetben az első tendencia az alapvető. Molnár Erik viszont az említett példában a másodrendűt veszi nem is elsőrendűnek, hanem egyedülinek. Így juthat csak arra a következtetésre, hogy a jobbágyparasztok harca mellett általában nem lehet pártosan állást foglalni.

Az „uralkodó felfogás” ki tud igazodni a fenti ellenmondások között. Úgy gondoljuk, uralkodó felfogást fejez ki annak a huszonnégy ismert szovjet történésznek és más tudósnak álláspontja, akiknek szerkesztésében nemrég jelent meg a „Világtörténet”. Ebben a következőket olvashatjuk: „Minden forradalmi átalakulás során, amely a proletár forradalom előtt zajlott le, a dolgozók főként a régi kizsákmányolási mód lerombolásának feladatát hajtották végre, harcuk, erőfeszítéseik és áldozatuk gyümölcsét végeredményben nem maguk, hanem újabb elnyomók aratták le. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyílt rabszolgaságnak a jobbágysággal, utóbbinak pedig a tőkés kizsákmányolással való felváltása közömbös volt a dolgozók számára. Bár a hűbéri és a tőkés társadalomban szerzett jogaik feltételesek és korlátozottak voltak, mégis tágították és megkönnyítették a kizsákmányoló elleni osztályharc lehetőségét.”²⁰ És mert a dolgozó osztályok számára nem volt közömbös az, amit pl. a polgári forradalmak elértek — a hűbéri-ség lerombolása —, foglalhatunk állást pártosan — nemcsak a forradalmak tömegeit adó parasztok és munkások, hanem a harcukat vezető burzsoázia, vagy földbirtokosok haladó rétege mellett is. Molnár Erik szerint azonban ez ellenkezik a pártos-

²⁰ Világtörténet I. k. XV. o.

sággal. Ezt írja: „De állást foglalhat-e pártosan a marxista történetírás a földbirtokosok és az abszolút monarchia mellett... tehát a tönkretett és agyonkínzott parasztok ellen?”²¹ akkor, amikor azok haladók? Igen, Molnár Erikkel ellentétben állást foglalhatunk mellettük, *de csak akkor és annyiban, amikor és amennyiben valóban haladók.*

Hallgassunk meg egy ilyen pártos állásfoglalást a polgári forradalmat vezető tőkés, illetve földbirtokos osztály képviselőivel kapcsolatban. „Nem lehet marxista az, aki nem tekint a legnagyobb tisztelettel a nagy burzsoá forradalmárookra... akik új nemzetek tagjainak tiz, meg tízmillióit emelték fel a civilizált élet színvonalára a feudalizmus ellen folytatott harcban”²² — mondja Lenin. Pártos-e ez az állásfoglalás? Azt hisszük, igen. Vagy idézzük-e azokat a lelkes szavakat, amelyekkel Marx és Engels az 1848—49-es magyar burzsoá forradalmat és Habsburg-ellenes függetlenségi harcunkat és a haladó középnemesség képviselőjét, Kossuth Lajost üdvözlötték? De — természetesen — a burzsoá vagy földbirtokos osztályok képviselőinek törekvései mellett pártos állásfoglalás nem zárja ki, sőt megköveteli, hogy haladó törekvéseik viszonylagosságát, korlátait is megmutassuk, és azt is, hogy szövetségesüket, a parasztságot hogy teszik azután tönkre. De ez a pártos állásfoglalás egyáltalán nem kívánja meg, hogy ugyanakkor — ahogy Molnár Erik feltételezi — a „tönkretett és agyonkínzott parasztok ellen” kellene egyúttal állást foglalni. Itt Molnár Erik helytelen alaptételből indul ki, mégpedig abból, hogy a feudalizmusban a haladásért folyó harc nem a feudális földbirtokos osztály és az azok hatalmát megtestesítő államhatalom, hanem a parasztság ellen irányul. Ez a történelmi folyamat fejetetejére állítása.

Molnár Erik a pártos történetírás lehetőségét, Leninnek a pártosságról szóló tételét nem tartja alkalmazhatónak a feudalizmusra és az annál régebbi időkre. Ennek bizonyítására más követelményt állít a pártossággal szemben mint Lenin, s azután kimutatja, hogy a pártosság követelménye megoldhatatlan ellentmondásokhoz vezet. A pártosság követelményét a következőképpen fogalmazza meg: „... az uralkodó felfogás megkívánja, hogy a történetíró minden esetben állást foglaljon a *haladónak tekintett osztály*, vagy osztálypárt mellett, *tehát az ellentétes osztály*, vagy osztálypárt ellen.”²³ Ezzel a Molnár Erik-féle pártosság kritériumával szemben meg kívánjuk je-

²¹ Molnár E.: I. m. 985. o.

²² Lenin: Művei, XXI. k. Szikra, 1951. 216. o.

²³ Molnár E.: I. m. 985. o.

gyezni, hogy Molnár Erik az „uralkodó felfogás”-nak tulajdonítja ezt a kritériumot, pedig ez egyedül a saját felfogása csak.

Molnár Erik „korrigálja” a lenini meghatározást: Lenin „egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport”-ról ír, ami lehet egy osztály, vagy annak bizonyos rétege, vagy magában foglalhatja osztályok, rétegek szövetségét is. Molnár Erik „osztály, vagy osztálypárt”-tal helyettesíti azt. Ez lényegesen eltér Lenin fogalmazásától, egyes esetekben szélesebb, más esetekben szűkebb fogalom és nem ad lehetőséget pl. arra, hogyha *egy osztály* különböző rétegei ellentétesen foglalnak állást — esetleg egymás ellen *harcolnak* is, egyik, vagy másik réteg, vagy csoport álláspontjára helyezkedjünk, mert hiszen a mindkettőt magában foglaló osztály álláspontját kell ez esetben is magunkévá tennünk. Molnár Erik itt megismétli és beleviszi a pártossággal szemben támasztott követelmény megfogalmazásába azt a hibás álláspontját, amit már több bírálója is kifogásolt, hogy a Bocskai—Rákóczi korban a nemességet általánosan csak egységnek kezeli és nem különbözteti meg rétegeit és különösen nem politikai állásfoglalás szerinti csoportjait.

Molnár Erik Lenin meghatározását kiegészíti azzal, hogy „tehát az ellentétes osztály, vagy osztálypárt ellen” kell állást foglalni. Az ellentétesen lehet szembenállót és lehet antagonisztikusát érteni. Molnár Erik példáiban csak antagonisztikus osztályokat ért szembenállókon. Ez a „kiegészítés” szintén olyan eltorzítása a lenini pártosság fogalmának, ami abszurdumokhoz vezet, mert magában foglalja azt a feltételezést, hogy amikor egy kizsákmányoló osztály, vagy annak akár csak egyik rétege, vagy csoportja haladó, az antagonisztikus (kizsákmányolt) osztály érdeke a haladással ellentétes. Eszerint, amikor a burzsoázia, vagy annak egyik csoportja haladó — a munkásosztály reakciós, amikor a földbirtokos osztály, vagy annak egyik rétege haladó, a parasztság reakciós — „a haladással szegül szembe”.

A pártossággal szemben támasztott Molnár Erik-féle követelmény nem azonos a lenini pártosság követelményeivel. Ennek következtében, ha azt a történelem valamely korszakára alkalmazva karikatúraszerű torzképet kapunk a történelmi eseményekről, mint pl. „...Petőfi plebejus demokrata koncepcióját, *vagy* Kossuth nemesi-polgári koncepcióját kell-e haladónak tekinteni. Kívánhatja-e a pártosság, hogy „Petőfi törekvéseivel szembeforduljunk?”²⁴ — az nem a pártosság és a haladás összeegyeztethetlenségét bizonyítja, hanem csak a Molnár Erik megfogalmazta követelmény tarthatatlanságát.

²⁴ Uo.

A magyar történelemre vonatkozóan Molnár Erik szerint a haladást képviselő paraszt hamis történeti alak, „... amelyet azután a marxizmusba benyomult *nacionalista felfogás megte-
tézett a honvédő paraszt nemkevésbé hamis alakjával.*”²⁵

Csak utalni kívánunk arra, hogy ez a tétel némiképpen ellentétes Molnár Eriknek egy évvel korábbi megállapításával, amikor is a következőket írta: „*A paraszti osztályharc is haladó jellegű volt, mert sikere esetén odavezetett, hogy a parasztok termelőerői nem csorbultak vagy egyenesen gyarapodtak.*”²⁶ Vajon hogyan tudja Molnár Erik a két állítását összeegyez-
tetni, hiszen azok homlokegyenest ellenkezők s így az előbb idézett Molnár Erik-i tétel mindenekelőtt elsősorban magát Molnár Eriket cáfolja.

Ha a „honvédő-paraszt” alakja hamis, sőt nacionalista fel-
fogás, akkor hogyan állja meg a helyét az a már egyszer idézett Molnár Erik-i megállapítás: „Ha idegen ellenség tört az or-
szágra... a parasztok az ellen is harcba szálltak, hogy meg-
védjék a létfenntartásukat szolgáló termelési eszközöket. *Ez a magatartásuk is egyezett a társadalmi haladás érdekével.*”²⁷ Az országra törő idegen ellenség ellen fegyvertfogó parasztok honvédelmi feladatot láttak el, s az, hogy ezt a létfenntartá-
sukat szolgáló termelési eszközök védelmében tették, csak azt bizonyítja, hogy osztályérdeküknek is megfelelt ez a honvé-
delmi feladat. Ha ezzel a magatartásukkal — Molnár Erik egyik megállapítása szerint is — a társadalmi haladás ügyét szolgálták, akkor hogyan lehet a haladást képviselő paraszt és a honvédő paraszt alakja antimarxista és nacionalista történelmi szemlélet eredménye?

Utolsó problémaként e kérdéskomplexumhoz felvetjük, hogy ha a honvédő paraszt alakja történetírásunkban a marxizmusba benyomuló nacionalista felfogás hamis szüleménye, akkor kiknek kell tekinteni azokat a paraszti tömegeket, amelyek a XVI—XVIII. században is részt vettek a török és a Habsburg-elynyomók elleni küzdelmekben? Molnár Erik e paraszto-
kat az uralkodó osztály rászedetteinek, becsapottainak tekinti, akiknek szubjektíve eszük ágában sem volt hazájukért harcolni, objektíve pedig érdekeik ellen tették ezt, hiszen érdekeik nem kívánták meg, hogy „az őket elnyomó politikai rendszer-

²⁵ Uo. 984. o.

²⁶ Molnár E.: Az SZKP. XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus. Tört. Szemle, 1962. 1. sz. 3. o.

²⁷ Uo.

nek egy másik politikai elnyomó rendszerrel való felcsereléséért fogjanak fegyvert.”²⁸

Molnár Erik tehát csak annyit ismer el: A parasztok az országra törő idegen ellenség ellen azért szálltak harcra, „hogy megvédjék a létfenntartásukat szolgáló termelési eszközöket.”²⁹ Ezeket a létfenntartási eszközöket azonban lehetetlen egyénileg megvédeni az idegen hódítóktól; ez még egy falu méreteiben is illuzórikus. Ezt — a siker reményében — csakis az adott ország, vagy legalábbis nagyobb országrész méreteiben, valamint az uralkodó osztály erre hajlandó részével való összefogás keretei között lehetett megtenni (mint ahogyan ezt a parasztok évszázadok folyamán tették is), s ez honvédelem, a haza védelme volt. A haza egy adott gazdasági, társadalmi és kulturális környezet. Milyen volt ez a haza a jobbágyok számára? Feudális haza, szolgasággal, elnyomással. Ebben kétségkívül igaza van Molnár Eriknek, s ezt ma senki sem tagadja, de Molnár Erik azt nem veszi figyelembe, hogy *mivel szemben* védték meg ezt a feudális hazát? Egy rosszabbal szemben, idegen elnyomással szemben, amely még Molnár Erik szerint is a feudális terheket „megtöbbszörölte”. Mondhatjuk-e azt, hogy a parasztoknak nem volt érdekük e „többletkizsákmányolás” ellen harcolniuk? Ezt nem állíthatjuk s éppen ezért azt sem, hogy a parasztok osztályérdekeik ellen cselekedtek, amikor az idegen hódítók és elnyomók ellen harcoltak, — még akkor sem, ha ez a hazai elnyomó társadalmi rendszer védelmével is együtt járt.

Nézzük Molnár Erik másik példáját annak a tételének igazolására, hogy ha a történész pártosan foglal állást a haladás mellett, megoldhatatlan ellentmondásba keveredik.

Molnár Erik kiinduló álláspontja az, hogy az állami centralizáció haladó. Azt írja: „Vannak persze olyan események, vagy folyamatok, amelyeknek haladó jellege általános elismert és *nem is vitatható*. Ilyenek pl. általában az állami centralizáció (a feudalizmus korában), továbbá a burzsoá nemzeti mozgalmak és a polgári forradalom, és természetesen az osztály-

²⁸ Molnár E.: Történetírásunk nacionalista maradványairól. Új Írás, 1962. 11. sz. 1241. o.

Ugyanakkor egy másik tanulmányában ismét érthetetlenül ellentmondásos módon azt mondja: „A magyar parasztság osztályharca saját urai ellen, vagy küzdelmei a török pusztító támadásai ellen, vagy akár a Habsburgoknak őket anyagi összeroppantással fenyegető adó és zsoldosrendszere ellen, nem vesztik el haladó jellegüket azért, mert a parasztok ezeket a harcokat hamis tudatformákban... vívták meg.” (Tört. Szemle, 1962. 1. sz. 6. o.) Ugyanebben a tanulmányában: „A magyar történet feudáliskori haladó hagyományai *elsősorban* a dolgozó nép válságos erőfeszítéseivel és küzdelmeivel kapcsolódnak...” (7. o.) Valóban, ezeket az ellentmondásokat Molnár Erik egyes tételei között sem logikailag, sem más úton nem lehet feloldani!

²⁹ Tört. Szemle, 1962. 1. sz. 3. o.

harcos munkásmozgalom, betetőzésével, a szocialista forradalommal.”³⁰

Molnár Erik szerint az állami centralizációnak „általában” vitathatatlanul haladó jellege van a feudalizmusban és e kérdésben írott minden munkája azt bizonyítja, hogy e vitathatatlanul haladó jellegű centralizációk közül nem zárja ki konkrétan a magyarországi Habsburg centralizációt.

Vizsgáljuk meg egy kissé közelebről ezt az általában „nem is vitathatóan” haladó jellegű állami centralizációt. Először is azt kívánjuk megállapítani, hogy amennyiben az állami centralizáció a feudalizmus korában a feudális anarchia ellen irányult, elősegítette az illető társadalom gazdasági konszolidációját és egyengette a nemzetfejlődés útját. Ezek a centralizáció haladó vonásai a feualizmusban. Mindez a parasztság érdekét is szolgálja és általában a parasztság nem is lép fel e törekvések ellen. Más dolog azonban a centralizáció és más a centralizált államhatalom tevékenysége, amelyre távolról sem illik mindig a „haladó” jelző. Molnár Erik nem tesz különbséget a kettő között s így a centralizált államhatalom elleni minden fellépést a centralizáció elleni fellépésnek tekint. A centralizált hatalom vezetői rendszerint a hódító háborúk is, pl. Mátyás kísérletei Csehország meghódítására. Az ilyen hódító háborúk már nem tartoznak a centralizált hatalom haladó ténykedései közé, ellenkezőleg annak reakciós vonását képezik.

Ezek előrebocsátásával nézzük Molnár Erik példáját:

„A XVII. században a francia királyi hatalom megtörve a nagyfeudálisok ellenállását, véget vetett a feudális anarchiának és létrehozta a nemesség hatalmát kifejező abszolút monarchiát, melynek keretében a polgári-ipari termelőerők fejlődésnek indultak. Az egész folyamat folytonos paraszt-, (és plebejus-) felkelések kísérték, mert az abszolút államapparátus kiépítése és fenntartása elviselhetetlen adóterhet zúdított a tömegekre. A felkeléseket leverték, az elfogott felkelőket tömegesen akasztották fel, vagy törték kerékbe.”³¹

Molnár Erik így folytatja: „Ez eddig a történeti események oki összefüggéseinek leírása.” Meg kell jegyeznünk, hogy ez az „okai összefüggések leírása” akkor lenne meggyőző és teljes, ha kimutatná, hogy a parasztfelkeléseket az abszolút monarchia haladó ténykedései idézték elő. Vagy ez a francia abszolút monarchia oly makulátlan, mint a vele egy sorba állított szocialista forradalom és csak haladó intézkedései vannak?

³⁰ Molnár E.: Válasz (II.) Új Írás, 1963. 8. sz. 984. o.

³¹ Uo. 985. o.

Szó sincs róla! Közismert, hogy jelentős terheket rótt a parasztságra az a hírhedt pompa és pazarlás, ami XIV. Lajos udvarát és a francia főnemességet jellemezte. Ez még ha szükségszerű velejárója lenne is a centralizált államhatalomnak, akkor sem tekinthető haladó vonásnak, de nem is szükségszerű velejárója. II. József például nem követte ebben XIV. Lajost, sőt megszüntette a kifizetéseket a „kamarazacsóból” a tönkrement arisztokraták és földbirtokosok részére, míg XIV. Lajos tetemes összegeket fordított ilyen célra és a hírhedt udvari pompára, fényűzésre. Az abszolút monarchia idején, a XVII. században Franciaországban felújították és jelentősen megnövelték a parasztság robotját, nem kis mértékben a kastélyépítkezések miatt. Ez ugyancsak nem haladó vonása a francia abszolút monarchiának. Ezenkívül, ami a legfontosabb, amikor már kiépült és megerősödött az abszolút monarchia, sorozatos rabló, hódító háborúkat indít. E háborúk hártják a legnagyobb terheket a parasztságra. Ha rendszerint együtt is járnak az ilyen reakciós háborúk az abszolút monarchiával, azért világos, hogy a centralizáció nem a reakciós rabló-hódító háborúért haladó.

Lehet-e az események „oki összefüggéseinek leírása”-nál figyelmen kívül hagyni a „nem is vitatható”-an haladónak nyilvánított állami centralizációt végrehajtó hatalom ellentmondásos voltát, reakciós intézkedéseit? A XVII. század második felének és a XVIII. század elejének 50 évéből Franciaország 35 évet háborúban és ebből 33 évet dinasztikus, hódító háborúban töltött. Lehet-e elhallgatni „az események oki összefüggéseinek leírása”-nál, hogy ilyen, legkevésbé sem haladó jelenségek, a példátlan pazarlás és reakciós háborúk következtében lettek a francia parasztság terhei elviselhetetlenek, s hogy éppen a XVII. század második, a hódító háborúkkal teli felére esik a parasztfelkelések túlnyomó többsége? Szabad-e egy ilyen uralkodó osztályt és egy ilyen államot csak az egyik, mégpedig a haladó oldaláról tekinteni? Az ilyen egyoldalú oki elemzés, amelyet Molnár Erik ad, alkalmas arra, hogy az események jellegét nem a valóságos történelmi helyzetnek megfelelően tárja elénk.

Molnár Erik szerint a haladást az abszolút monarchia képviselte, a parasztok pedig szembeszegültek a haladás erőivel. Talán az abszolút monarchia pazarlása és főként a hódító háborúk is haladók, s a miattuk oly nagymértékben megnövekedett adók eltörlésének követelése pedig reakciós? Nem kevesebbet jelent itt Molnár Erik megállapítása, mint azt, hogy ebben a korban a kizsákmányolt osztályok osztályharca a haladással szembeszegülő, reakciós jelenség.

A marxizmus—leninizmus erről pedig már szintén kifejtette felfogását és az kétségtelenül nem tartja általában a „haladással szembeszegülő”-nek a parasztság osztályharcát még a centralizált államhatalom idején sem.

Molnár Erik minden e kérdésben írott munkájából érződik, hogy az állami centralizáció „nem is vitatható”, „általánosan elismert” haladó jellegének megállapításakor nem tesz különbséget a különböző centralizációk között s a centralizáció pozitív megítélését konkrétan a Habsburgok magyarországi centralizációs törekvéseire is vonatkoztatja. Ezt bizonyítja többek között az a körülmény is, hogy a Habsburg uralommal szembeszegülő mozgalmakat kizárólag a centralizáció ellen irányuló nemesi, rendi mozgalmakként hajlandó elismerni, s így azokat kimondatlanul is egy retrográd kategóriába sorolja. Pedig ez a centralizáció lényegesen különbözik azoktól, amelyek nemzeti államok kialakulásának útját egyengették. Az élekepes nagy nemzetek kialakulását Engels „a középkor nagy vívmányai” közé sorolja. A Habsburg centralizáció nem nemzeti, hanem soknemzetiségű és elnyomáson alapuló államot eredményezett, amely megnehezítette, fékezte a birodalom egyes nemzeteinek kialakulását, egyes országokban a kereskedelmi tőke felhalmozódását s a kapitalista termelési viszonyok létrejöttét. A Habsburg centralizációt nem a birodalom konszolidációja követte, hanem a különböző népek évszázadokig elhúzódó szabadságháborúinak, amelyek mindaddig tartottak, míg szét nem törték ezt a Habsburg centralizációt. A centralizáció gazdasági egységet alakít ki, a Habsburg centralizáció gazdasági megkülönböztetést vezetett be pl. a magyar területek ellen.³² A haladónak minősülő centralizáció az oligarchák ellen irányul. Nem lehet azonban a Csák Máték, vagy Condé hercegek elleni harcot azonosítani az évszázados történeti múlttal rendelkező államok — mint például Lengyelország, Csehország, vagy Magyarország — elleni harccal. Ha ezt tesszük, akkor

³² *Makkai László*, akinek kutatási eredményeire Molnár Erik hivatkozik. széleskörű tényanyag felsorolása és elemzése után a „Magyarország gazdasági és társadalmi viszonyai az örökös jobbágyság rendszerének megszilárdulása korában” c. munkájában „Az osztrák gyarmatosítás előzményei”-t tárgyaló fejezetben így foglalja össze a Habsburg abszolutizmus magyarországi hatását: „Az állami támogatással kibontakozó osztrák kapitalizmus így a XVII. század folyamán, még a manufaktúra korszakba való belépés előtt a kivétel és behozatal feletti ellenőrzés részleges megszerzésével megkezdte a magyarországi piac alávétését, s ezzel megalapozta a fejlődésnek azt a soron következő szakaszát, melyben Magyarország az osztrák ipar monopolizált fogyasztópiacává és nyersanyagbázisává vált. A század végén megkezdődött az osztrák manufaktúraipar kialakulása; s ezzel párhuzamosan Magyarország katonai leigázása. Az egymással kölcsönviszonyban erősödő gazdasági és politikai függés előkészítette Magyarország osztrák gyarmattá válását.” (A Tört. Tud. Intézet által készített Egyetemi tankönyv, II. Bp. 1962. 229. o.)

minden hódító háborút igazolunk a feudalizmusban, mert akkor is minden hódító rablőháborút a meghódított területre is kiterjedő centralizáció követett.

S ha általában az állami centralizáció létrehozása pozitív történelmi jelenség is, a magyarországi Habsburg centralizációt nem lehet a fenti, a pozitív történelmi kategóriák közé sorolni. Máshová kívánkozik a Habsburg centralizáció. Mégpedig a különböző népeket és törzseket erőszakkal összetartó rabszolgatartó birodalmak centralizációja, a különböző törzseket, népeket és nemzeteket erőszakkal összetartó kapitalista gyarmatbirodalmak centralizációja közé. Időben is közéjük. A feudalizmusban is vannak ugyanis ilyen birodalmak (pl. a Török Birodalom, Spanyol Birodalom), amelyeknek nem lehet minden centralizációs törekvését vitathatatlannal haladónak tekinteni. Azok a háborúk, amelyekkel ezeket a birodalmakat a feudalizmusban is létrehozzák s amelyeket azért vívtak, hogy a különböző népeket egybetartsák: reakciós háborúk. Ilyen a Habsburgok Magyarország elleni háborúinak túlnyomó része is.

Van ugyan a Habsburg centralizációnak olyan sajátossága is, amely miatt nem lehet azt a spanyol Habsburgok képviselte centralizációval teljesen egy kalap alá venni. Mégpedig az, hogy az osztrák Habsburgok centralizációs törekvéseit motíválta a török centralizáció „terjeszkedő törekvéssel” való szembenállás történelmi indokoltsága. A Habsburgok a centralizációnak ezt a pozitív oldalát a XVI—XVII. században viszont éppen nyugati dinasztikus hódító háborúik miatt rendszerint elhanyagolták. Éppen azért nem tartjuk helyesnek az állami centralizációt általában azonosítani az abszolút monarchiák tevékenységével, a Habsburg centralizációt pedig különösen — a „nem is vitatható” haladó jellegű történelmi jelenségek közé sorolni.

Molnár Erik koncepciója igazolni látszik a magyarországi Habsburg elnyomást, amikor azt a társadalmi fejlődés szükség-szerű terheként állítja be. A következőket írja erről: „... az ország egy szélesebb államszervezetnek része, amelyben a központi hatalom *idegen jellegű*. Ennek következtében az előbbi terhek [adó, zsoldosfosztogatások, kereskedelmi monopóliumok] az idegen uralom terheinek *tűnnek* fel, holott a valóságban nem mások, mint a *társadalmi fejlődés szükség-szerű terhei*.”³³

Ebben a kérdésben korántsem a központi hatalom *idegen jellege* a lényeg! Az Anjou-házi Károly Róbert magyarországi, vagy Báthory István lengyelországi királysága szintén idegen

³³ Molnár E.: Válasz... (II.) 988—989. o.

jellegű központi hatalmat jelentett az illető országokban, mégis sem a magyar, sem a lengyel történetíró nem beszél idegen elnyomásról, s nevezett uralkodók központi hatalmának terheit mindkét ország marxista történetírása a társadalmi fejlődés szükségszerű terheiként értékeli.

A Habsburg-uralom elbírálásának kérdésében sem a Habsburg uralkodók, vagy egyes vezető államférfiak etnikai hovatartozása a döntő, hanem az, hogy a Habsburg uralkodók a beszedett adókat mennyiben fordították Magyarország javára, kiknek adományozták a kereskedelmi monopóliumokat Magyarországon és hol halmozódott fel az országból származó kereskedelmi tőke és milyen mérvűek voltak a zsoldosfosztogatások? Ezekre Makkai László idézett munkája világos feleletet nyújt, amikre széles körű adatok és vizsgálatok alapján bebizonyítja Magyarország gyarmati sorba taszítását a Habsburgok részéről. S nagyon lényeges kérdés a Habsburg uralom megítélésében — amiről Molnár Erik nem beszél —, hogy a Habsburg uralkodók mint magyar királyok másfél évszázadon keresztül mit és mennyit tettek a török elnyomás megszüntetéséért? A XVI—XVII. századi Magyarországon még a legaulikusabb magyar főúri és államférfiak is állandóan bírálják a Habsburg uralkodókat, mint magyar királyokat azért, hogy a rendelkezésre álló erőforrásokat nem fordítják elegendő mértékben a török ellen, akkor sem, amikor a török hatalom meggyengül és mód lenne kiűzésükre.

Nézetünk szerint ezekből adódóan nem lehet a Habsburg uralom terheit „a társadalmi fejlődés szükségszerű terhei”-ként feltüntetni. Nem valami „provinciális szemléletből”, vagy „hungaro-centrizmusból” kiindulva (Molnár Erik ugyanis ennek bélyegzi azt a magyar történetírói irányzatot, amelyik Magyarország fejlődése és érdekei szempontjából vizsgálja és bírálja a Habsburg uralmat, mintha maga is az osztrák uralkodó osztály álláspontjára helyezkedve, csak a Habsburgok provinciájának tekintené Magyarországot), hanem a történelmi tényeknek megfelelően nem lehet így értékelni a Habsburg uralom terheit.

Molnár Erik itt mutatja meg talán legvilágosabban, hogy a Habsburg ellenes függetlenségi harcok értékelésében a Habsburg oldalon áll, a Habsburgokat tartja haladónak, s az ezzel szembe fordulókat a haladás ellenségeinek amire már a vitában egyik bírálója is élesen rámutatott.³⁴

Végső soron nem lehet tudni, hogy Molnár Eriknek ellent-

³⁴ Lásd Balogh E.: Habsburg-plánium és kelet-európai történetírás. „Korunk” 1963. aug. (Kolozsvár) 1035. o.

mondástól ugyan nem mentes, de mégis pozitív értékelése a Habsburg abszolutizmusról milyen adatokra, milyen forrásokra támaszkodik? Ha Engels jellemzését tekintjük a Habsburg hatalomról, akkor egyáltalán nem látjuk igazolva azt az álláspontot. Engels ugyanis azt írja: „A Duna, az Alpok, meg Csehország sziklák mellvéde: ezek az osztrák barbárság, és az osztrák monarchia létesítésének alapjai”. „Ha a Habsburg-ház egyideig támogatást nyújtott a polgároknak a nemességgel szemben, a városoknak a fejedelmekkel szemben, ennek oka az, hogy ez az egyetlen feltétel, ami mellett egy nagy monarchia egyáltalán lehetséges volt.”³⁵ Így jellemezte Engels a Habsburg abszolutizmust, pedig őt már nehéz lenne magyar nacionalista történetiszemlélettel, valami „kuruckodó” állásfoglalással vádolni.

Nem talál igazolást Molnár Erik koncepciója a XVII. század történetével foglalkozó kutatók adataiban, megállapításaiiban sem. Makkai László, akire Molnár Erik hivatkozott a gazdasági és társadalmi történeti adatok széles körű és mély elemzése után — mint láttuk — kifejezetten *osztrák gyarmatosításról* ír. A korszak másik ismert, tapasztalt kutatója, Sinkovits István megállapítja a Habsburg uralom centralizációjának értékelésekor: „A Habsburg... központosítás idegen érdekeket szolgált”, a rendek védekezése a Habsburg politikával szemben több ponton „... az ország érdekeivel egybeesett”. A Habsburg uralom alá került Erdély helyzetéről: „Nem volt olyan osztály, amely számára a Habsburg uralom kedvezőbb életfeltételeket teremtett volna, mint amilyenek a törököknek adót fizető, önállóságában korlátozott fejedelemség idejében voltak.” A királyi Magyarország területén: „A közös ellenség [ti. a Habsburg elnyomás] elleni védekezés összefogta a feudális uralkodó osztályt és a polgárságot. A további harc a Habsburg ellenes fegyveres felkelés alapfeltétele azonban az volt, hogy az uralkodó osztály ebben a harcban megtalálja-e az együttműködés útját a néppel, amely súlyosan érezte a háború (ti. a 15 éves török elleni háború) elhúzódását és az idegen elnyomást.”³⁶

Míndezek a munkák kifejezetten és határozottan idegen elnyomásról beszélnek, amellyel való szembenállásra érvényesnek tartjuk Leninnek azon megállapításait, miszerint: „... ne-

³⁵ Engels: A vég kezdete Ausztriában. (Karl Marx és Friedrich Engels művei, 4. k. Bp. 1959. 481. o.)

³⁶ Sinkovits I.: A Habsburg-hatalom és a magyar uralkodó osztály ellentéteinek kiéleződése. Erdélyi önállóságának megszilárdulása. (Egyetemi tanácskönyv, 1962. 145—148. o.)

vetséges dolog volna, ha vonakodnánk elismerni az elnyomott népek elnyomóik elleni vívott háborúinak jogosságát.”³⁷

Molnár Erik azonban (ismét nem tudni milyen forrásokra és tényekre támaszkodva) vitatja, hogy a Habsburg uralom idegen elnyomást jelentett volna a XVII. századi Magyarországon, legfeljebb „idegen jellegű” központi hatalmat hajlandó elismerni, amelynek uralmi eszközeiben az adók, zsoldosfosztogatások, kereskedelmi monopóliumok stb. a *társadalmi fejlődés szükségszerű terhei*. Nincs mód arra, hogy mindegyik tényezővel foglalkozzunk e vitacikk keretében. Makkai László széles körű kutatáson és adatokon nyugvó megállapításait a Habsburg gyarmatosításról elfogadhatónak tartjuk, csupán a csaknem minden társadalmi osztályt és réteget sújtó császári, idegen zsoldosterrort szeretnénk néhány korabeli adat tükrében megvilágítani: hogyan is „segítette elő” az a társadalmi fejlődést Magyarországon és Erdélyben. Az adatokat kizárólag a Habsburg uralom embereinek, híveinek, főtisztviselőinek írásaiból kívánjuk idézni.

Pezzen, császári titkos tanácsos 1601-ben írt jelentése Rudolf császárhoz a Habsburg uralom alá került Erdélyben bekövetkezett állapotokról: „Higgye meg Felsőged, sokfelé jártam, de ekkora nyomorral még a legutolsó bulgáriai, vagy szerbiai török rabszolgáknál sem találkoztam, pedig ezekről azt tartják, hogy náluk rosszabb sora már senkinek nem lehet.”³⁸

Istvánffy Miklós, császári biztos Basta György katonai kormányzásáról: „...rablásaival a lakosságot annyira elidegeníté, hogy azok annak hallásától még most is borzadnak.”³⁹

Krausenegg, erdélyi császári biztos 1603. évi jelentése Rudolfhoz: „...félős, hogy még a szászok is elvándorolnak Moldovába, annyira lerongyolódtak és elszegényedtek.”⁴⁰

Suskonits Mihály, császári kamarai tisztviselő 1605 áprilisában kelt jelentése a pozsonyi kamarához: „Miután a nagyságos Básta úr hadserege erre a vidékre (Trencsén környéke) érkezett, katonái váratlanul és anélkül, hogy bárki gondolta volna, folyó hó 25-én nemcsak minden állatot, hanem minden mást is, ami valamire használható volt, elhajtottak és elvittek; bejárták a környező falvakat is és azokat részben kifosztották, részben felégették és megsemmisítették. Pecsénéről elvonulva egyesenes a báni uradalomra rontottak rá hasonló módon és

³⁷ Lenin: Művei, XXIII. k. 209. o.

³⁸ Hurmuzaki: Documente privatoare la Istoria Romanilor, Bucuresti, XII. k. 874. o.

³⁹ Istvánffy M.: Magyarország története (Vidonich Gy. ford. Debrecen. 1867, 685. o.)

⁴⁰ Magy. orsz. Eml. X. k. 214. o.

minden állatot elhajtottak; másnap, április 26-án Bán városát támadták meg. A trencsényi polgárok megrémülve ettől a katonai erőszaktól, elzárták értékeiket, azt gondolva, hogy nem fogják őket megostromolni; a katonák azonban hirtelen ostrommal bevették a várost, benyomultak, a bírót és az előkelő polgárokat lefejezték és még másokat is a népből, összesen 25 embert megöltek; hozzátartozóik életét meghagyták és kegyetlen kínzásokkal arra kényszerítették őket, hogy előhozzák a pénzt és más eldugott dolgaikat, az erényes szüzek és családanyák szemérmét erőszakkal elvették és még sok más cselekedtek kényük-kedvük szerint.⁴¹

Ezek a források nem kiragadottak és nem egyediek, számos ilyen idézhetnénk még úgy a korábbi mint a későbbi évekből,⁴² amelyek mind azt bizonyítják, hogy a Habsburg uralom ilyen módszerei nem elszigeteltek az évszázadok folyamán. S ezeket a korabeli és mindenképpen hitelesnek tekinthető dokumentumokat olvasva érthetővé válik, hogy a magyarországi nemesek, polgárok és jobbágyok az ilyen módszereket nem tekintették és nem is tekinthették a társadalmi fejlődés szükségszerű terheiként. Az a meggyőződésünk, hogy nem tehetjük ezt ma, évszázadok elmúltával sem. Úgyszintén azt sem látjuk különösen vitathatónak, hogy az ellenreformáció vezéralakja, Pázmány Péter szerint is, az ország lakosságának kilenczted részét kitevő protestánsok nem tekinthették a társadalmi fejlődés szükségszerű terhének az erőszakos ellenreformációt sem. S óhatatlanul felmerül a kérdés, miért nem kísérték ezek a jelenségek az erdélyi centralizációt, a magyar abszolutizmus kiépítésére irányuló törekvéseket, s miért nem támadtak azok ellen is hasonló mérvű fegyveres küzdelmek, amint a Habsburg centralizáció és abszolutizmus ellen?

Érdekes, hogy a Habsburg centralizáció és abszolút monarchia ilyen vitathatatlanul haladó értékelése mellett milyen negatívan reagál Molnár Erik a magyar abszolutizmus létrehozására irányuló törekvésekre. Bírálata alá veszi az 1950-es évek magyar történetírását, mert e történetírás szerint: „Azt az egész korszakot, pl. amelyet Bocskai és Rákóczi nevei határolnak, jellemezte volna a nemzeti abszolutizmusra való törekvés, mert ilyen tendenciákat ki lehet talán mutatni Bethlen Gábornál, Zrínyi Miklósnál és Rákóczi Ferencnél. Azt viszont

⁴¹ Benda K.: A Bocskai Szabadságharc. Okmánytár, Bp. 1955. 103. o.

⁴² A császárpárti Pethő G. azt írja pl. Wallenstein 1626-os magyarországi működéséről „... édes hazánkat Magyar Országot harmincz mély földnyévre, mind felprédálá és azt szörnyen elpusztítá, halhatatlan nagy Istentelenségeket tselekedvén benne”. (Magyar Krónika, 1738-as kiadás, 208. o.) L. még Hallwich: Fünf Bücher Geschichte Vallenstein, 1910. 133, 136. o. stb.

figyelman kívül hagyták, hogy a *nemesi osztály* zöme mind a királyi Magyarországon, mind Erdélyben *szembehelyezkedett* az ilyen törekvésekkel, hogy a nemességben nem volt számottevő bázisa az abszolutista törekvéseknek, s hogy *ennél fogva* az egész feudális nemzeti abszolutizmus *szükségképpen utópista egyéni tervekóvácsolás maradt.*"⁴³

Molnár Erik tehát azért tartja „szükségképpen utópista egyéni tervekóvácsolásnak” a magyar abszolutizmusra való törekvést, mert szerinte a nemesi osztály zöme szembehelyezkedett ezzel. Történeti ismereteink szerint a nemesi osztály zöme sehol sem adta fel szívesen rendi kiváltságai legkisebb részét sem, de a történeti fejlődést általában nem szubjektív akarat megnyilvánulások, hanem objektív érdekek irányítják döntő mértékben. A magyarországi nemesség képviselői különben ott voltak azokon az országgyűléseken, amelyeken a magyar monarchia megteremtésére történtek lépések. Az országgyűlési irományokat, végzéseket olvasva, nem találunk olyan adatokat, hogy a nemesség zöme szembeszegült volna a magyar abszolutizmus kialakítására irányuló törekvésekkel úgy, hogy ezzel szemben a Habsburg abszolutizmust támogatta volna, ellenében ahhoz ragaszkodott volna. Véleményünk szerint itt egészen más a döntő, mint amit Molnár Erik felhoz, s e kérdésben teljesen egyet tudunk érteni Heckenast Gusztávval, aki rámutat arra, hogy a XVIII. század eleji magyar abszolutizmusnak a gazdasági előfeltételei hiányoztak. „Az uralkodó földesúri magánhatalma alapján tartós abszolút kormányzat nem jöhet létre. Városi polgárságunk szegénysége, a hazai kézművességnek a céhek keretei között való megrekedése, az ipari termelőerők fejletlensége pedig lehetetlenné tette az abszolutizmus belföldi forrásokból való gyors kibontakozását Magyarországon.”⁴⁴

Az pedig, hogy ilyen helyzet volt Magyarországon még a XVIII. század elején is, a török hódítás okozta pusztítások mellett a Habsburgok gazdasági, társadalmi elnyomásának, gyarmatosító politikájának volt az eredménye. Mi ezt tekintjük a XVII. századi magyar történelmi fejlődés egyik alapvető meghatározójának s nem pedig azt, hogy a magyarországi nemesség zöme szembehelyezkedett-e a nemzeti abszolutizmusra irányuló törekvéssel, vagy sem. Amíg a polgárság megnövekedett gazdasági és társadalmi ereje nem feszegeti a feudális rend korlátait, addig igazi nemzeti abszolutizmus nem jön létre. Magyarországon pedig éppen ez a feltétel hiányzott, s ezért nem

⁴³ Molnár E.: I. m. Tört. Szemle, 1962. 1. sz. 7. o.

⁴⁴ L. id. Egyetemi tankönyv, 1962. 347–348. o.

jártak sikerrel a magyar abszolutizmus létrehozására irányuló törekvések, noha Bethlen, vagy II. Rákóczi Ferenc esetében nem maradtak meg pusztán egyéni „tervkovácslásnak”, mert ők a lehetőségekhez mérten igyekeztek a bajok gazdasági gyökerén is segíteni.

Politikai programukat, a terveket és követeléseket különben sem ítéltük el, vethetünk el azon az alapon, hogy mennyi volt abból az adott időben reálisan megvalósítható. A magyar abszolutizmus kialakítására irányuló törekvések nem álltak ellentétben a magyarországi társadalmi, gazdasági fejlődés irányával, s azért mert nem volt meg annak minden előfeltétele teljes formában kifejlődve, nem lehet szükségképpen utópista egyéni tervkovácslásnak minősíteni az erőfeszítéseket.

Vitába kívánunk szállni azokkal a megállapításokkal is, amelyeket Molnár Erik a „Bocskai—Rákóczi korszak felkeléseinek” kirobbanásával kapcsolatban ír. A különböző munkáiban nem egészen egyforma az erről alkotott kép, ezért helyesnek tartjuk röviden időrendi sorrendbe venni azokat. 1961-ben így ír: „A fegyvert fogó vezetők (Bocskai, Rákóczi stb.) felhívására... parasztlázadás tüze fut végig az országgrészen, ahol megjelennek s a parasztnak dühe *nemcsak a császári zsoldosok*, hanem a magyar földesurak ellen is fordul, akiknek birtokait Bethlen, vagy Rákóczi csapataival együtt dúlják, fosztogatják. *A nemesség menekül, várakba zárkózik, oltalmát a német katonaságtól várja.* Végül azonban, hogy birtokait a dúrlástól, fosztogatástól megmentse, a felkelés oldalára áll.”⁴⁵

1962-ben lényegében ugyanezt mondja el, kiemelve, hogy a nemesek „... legfőbb bizalmukat a német katonákba, vagyis a Habsburg államhatalom erejébe vetették.”⁴⁶ A jobbágyok pedig „Mihelyt Bocskai, vagy Rákóczi a Habsburg uralom által üldözött *feudális nagyurak* fegyvert fogtak... felkeltek és rátrörttek a gyűlölt földesurakra, meg az őket sanyargató adószedőkre, zsoldosokra.”⁴⁷ (A sorrend itt már megváltozott, első helyre kerültek a földesurak, pártállási különbség nélkül s a végére, mintegy mellékesként a zsoldosok, már meg sem jellelve, hogy ezek egy idegen államhatalom erőszakszervei voltak!)

1963-ban írt válaszában még egyértelműbben kimondja: „Valójában ezekben a mozgalmakban (t. i. a „Bocskai—Rákóczi korszak felkeléseiben) a parasztság a feudális rend ellen akart

⁴⁵ Molnár E.: Ideológiai... Tört. Szemle, 1961. 3. sz. 267. o.

⁴⁶ Molnár E.: i. m. Új Írás, 1962. 11. sz. 1239. o.

⁴⁷ Uo. 1240. o.

harcolni, de céljában a nemesség megakadályozta. A nemesség nem akart harcolni a Habsburg hatalom ellen, de a *paraszt-felkelés rákényszerítette a Habsburg ellenes* harcra. És azt, ami kialakult, a fegyveres rendi szabadságharcot a Habsburgok ellen, eredetileg se a nemesség, se a parasztság nem akarta.⁴⁸ Tehát a képlet vagy „osztálymechanizmus” ezek szerint a következő: A parasztság, noha nem akart harcolni a Habsburg hatalom ellen, Habsburg ellenes rendi harcra kényszerítette a nemességet (s egyben rákényszerítette a nemességre a szabadságharcos ideológiát, saját becsapásának eszközét is?), a nemesség pedig, amely szintén nem akart harcolni a Habsburg államhatalom ellen, nemesi, rendi szabadságharcban való részvételre kényszerítette a parasztságot. Mindez természetesen abban az időszakban történt, amelyet „... a nemesi földesurak és a jobbágyok közt folyó osztályharc *rendkívüli kiélesedése* jellemezte.”⁴⁹ S annak ellenére nem akart sem a nemesség, sem a parasztság együtt harcolni (s mégis együtt harcolt több évszázadon keresztül) a Habsburgok ellen, hogy „Az ellenség közös, de a nemeseknek és jobbágyoknak más-más objektív érdekeit fenyegeti.”⁵⁰

E logikai ellentmondások feloldására nem mernék vállalkozni, már csak azért sem, mert ezek a logikai ellentmondások nem a történelem menetében, hanem Molnár Erik koncepciójában vannak meg. Mindenesetre meglehetősen kuszának tűnik ezen megállapításokból a Habsburg ellenes harcban résztvevő osztályok, rétegek célkitűzése, magatartása, hiszen Molnár Erik koncepciója szerint úgy a nemesség, mint a parasztság a Habsburgokkal szemben évszázadokon keresztül osztályérdekeivel ellentétesen cselekszik. Véleményünk szerint ez teljesen irracionális lenne, — ha valójában így történt volna.

A Molnár Erik által leírtak azonban nem fedik a történelmi tényeket. A vitában már Mód Aladár is rámutatott, hogy Molnár Erik „... a történelemmel ellentétesen állítja be a felkelés elindulását, mely a valóságban *elsősorban a császári szöldosok s ezen keresztül az idegen uralom ellen* irányult, s csak ennek nyomán terjedt át az idegen uralommal összenőtt labanc urakra.”⁵¹

A korabeli történelmi források Mód Aladár állításának helyességét bizonyítják. Bár Molnár Erik munkáiban nem nevez meg külön minden egyes Habsburg-ellenes harcot, amely a

48 Molnár E.: Válasz... Új Írás, 1962. 9. sz. 1114. o.

49 Molnár E.: Válasz... Új Írás, 1963. 8. sz. 987. o.

50 Molnár E.: Ideológiai... Tört. Szemle, 1961. 3. sz. 269., 271. o.

51 Mód A.: Beszéljünk világosan. Új Írás, 1963. 7. sz. 844. o.

XVII—XVIII. században folyt le, de nyilván megállapításait mindazokra vonatkoztatja, melyek a Bocskai korszaktól a Rákóczi korszakig terjedő időszakban lezajlottak. Ezért a vitában nemcsak a Bocskai, vagy Rákóczi vezette szabadságharcok ki-robbanásának körülményeire kívánunk kitérni, hanem más Habsburg-ellenes küzdelmekre is.

Ami a Bocskai szabadságharc kirobbanását illeti, köztudo-mású, hogy azt megelőzte az erdélyiek több mint öt évig tartó (1599—1604) Habsburg-ellenes fegyveres küzdelme. Ezt a harcot az erdélyi nemesség jelentős része vívta, nagyobb arányú parasztfelkelés nem csatlakozott hozzá. Mielőtt a meg-meg-újuló fegyveres harc a királyi Magyarország területére átterjedt volna, a magyarországi uralkodó osztály egyre élesebben szembefordult a Habsburg uralommal, elsősorban a már-már elviselhetetlenségig fokozódó császári zsoldosterrorral és pusztításokkal, és az erőszakos ellenreformációval. Az országgyűlési rendek, a nemesség képviselői, akik Molnár Erik szerint minden bizodalmost a császári katonaságba vetették, már 1603-ban ilyen felterjesztéseket írtak az uralkodónak:

„A német hadak rablása és dülása miatt lehetetlen az országban maradnunk. Virágzó városaink, népes falvaink voltak. S ha most szemünket végigjártatjuk a Duna vidékén, vagy Felső-Magyarországon, kirabolt s földült községeken kívül mást nem látunk. S a nép, a mindenéből kifosztott nép az erdőben bújdosik, *nem a török, hanem felséged hadserege elől.*” Hozzá-tették még azt is; „A katonai erények nem a védtelen nép kirablásában, hanem az ellenségén aratott diadalokban állnak.”⁵²

A magyarországi tisztségek betöltésében nagymértékben mellőzött, felségsértési és birtokelkobzási perek garmadájjával sújtott, s vallása miatt üldözöbe vett magyarországi nemesség jelentős része 1604 szeptemberében a gálszécsi gyűlésen már nyíltan kimondta: „...kik minket hitünkben akarnak hábor-gatni, általán fogván megoltalmazzuk magunkat cum inculpata tutela⁵³ (jogos védelemmel)”. S ezzel az északkeleti várme-gyék nemessége elvileg kimondta a fegyveres ellenállást a Habsburg elnyomással szemben, amihez csak a kirobbanó szik-rát adta meg Bocskai fegyveres önvédelmi harca. S mielőtt az

⁵² L. Magyar Országgyűlési Emlékek, X. k. 263—272., 320—326. o., továbbá Takáts S.: Régi idők, régi emberek. Bp. é. n. 270. o.

⁵³ Magy. Orsz. Eml. X. k. 597—598. o. Érdekes képet nyújt Magyarország lakosságának vallási megoszlásáról Pázmány Péter 1622-es felterjesztése, mely szerint a katolikusok az ország lakosságának alig tizedrészét képezik. Ugyan-akkor a főurak megoszlása mintegy 50—50 %. L. Fraknói V.: Pázmány Péter, k. 379—380. o.

még kirobbant volna, 1604. október 8—10-én a lőcsei polgárok már fegyverrel szálltak szembe a császári önkénnyel.⁵⁴

Az álmosd—diószegi győzelem után nem a parasztoktól való félelemből nyitott kaput október 30-án Kassa városa és csatlakozott a mozgalomhoz néhány nap alatt Remete, Svedler, Szomolnok, Stósz, Késmárk, Bártfa, Eperjes, Kisszeben városok polgársága.⁵⁵ Itt csak megjegyezni kívánjuk, hogy Molnár Erik a Habsburg-ellenes harcok „oki elemzésé”-nek és „osztálymechanizmusának” vizsgálatánál következetesen megfigyelkezik a magyarországi városi polgárságról. Elég nehéz volna ugyanis megmagyarázni, hogyan kerülnek sorozatosan szembe a városi polgárok a centralizációval és miért támogatnak sorozatosan *csupán* nemesi rendi mozgalmakat az abszolút monarchiával szemben, — ha itt nincs idegen elnyomás? Vagy ők is mindig akaratok ellen küzdenek a Habsburgok ellen? Tovább menve, úgyszintén nem a parasztoktól való félelemből csatlakozott már az első napokban az erdélyi bujdosók mellett Homonnai Drugeth Bálint, s Mágócsi Ferenc főurak vezetésével a felső-magyarországi nemesség döntő része. Hiába ijesztette Belgiojoso császári főkapitány a főurakat és nemeseket, hogy a jobbágyok „... Nagyságod ellen az hajdúsághoz kapcsolván magát föl ne támadjon”, mert biztosan tudja, hogy a hajdúság „az Nobilitást (nemességet) akarná deleálni, (megsemmisíteni).”⁵⁶ Ennek ellenére a felső-magyarországi nemesség zöme már 1604. november 12-én ott volt a Bocskai által összehívott kassai országgyűlésen s ha panaszkolta is a fegyvert fogottaktól elszervedett sérelmeit, ez nem akadályozta meg abban, hogy állást foglaljon a szabadságharc mellett. Pedig Bocskai nem tett ígéretet arra, hogy „az mely uraknak és nemeseknek jószágokat az én vitézeim elvették volna, megadattassanak”, mert azok a nemesek ő előtte is gyanúsok voltak labanc érzelmeik és magatartásuk miatt.⁵⁷ Amikor pedig a császári sereg két győzelme után a szabadságharc súlyos helyzetbe került, maga a császári főhadvezér Basta tábornagy volt kénytelen megállapítani a nemesség zöméről: „... úgy látszik, hogy elhidegült” [ti. a Habsburg uralkodótól]. Más levelében (1604. december 4.):

⁵⁴ L. Hain G.: Lőcsei Krónika (Lőcse, 1910. 134. o.) Demkó K.: Lőcse a Bocskay-féle fölkelésben, Századok, 1883. 844—845. o. és Magy. Orsz. Eml. X. k. 376—380. o.

⁵⁵ L. Lippai Balázs, 1604. okt. 28-i lev. Kassa városához. (Hadtört. Közl. 1914. 473—474. o.) továbbá Hain G.: I. m. 135. o. és OL Eszterházy cs. lt, Rep. 77. fasc. B.

⁵⁶ Belgiojoso 1604. okt. 17-i lev. Báthory Istvánhoz. OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.

⁵⁷ A kassai országgyűlés iratai L. Magy. Orsz. Eml. X. k. 606—611. o.

„... az egész nemesség és a nép is Bocskaival tart.”⁵⁸ Az Udvari Kamara még a nyugati, császári uralom alatt levő megyékben sem merte javasolni 1604 novemberében a nemesség személyes hadbarendelésének elrendelését, mert „a mint nagyobb részt egy vallásúak, úgy a németek elleni gyűlöletben is egyetértők egymáshoz fognának csatlakozni s fegyvereiket azután lázadók és törvényes felkelők közös erővel a németek ellen fordítanák”.⁵⁹

Mindezek az adatok nem azt bizonyítják, hogy a nemeseket a parasztok kényszerítették akaratauk ellenére a Habsburg-ellenes harcra. A parasztság tömeges fegyverfogása a császári seregen aratott első katonai győzelmek hatására következett be, határozott Habsburg-ellenes éllel, s harcuk csak a labanc oldalon álló nemeseket sújtotta. A korabeli krónikás szerint az álmosd—diószegi győzelem után a hajdúkon kívül „más paraszti csapatok is seregesen nagy lelkesedéssel áradtak Bocskaihoz, akik előbb még sohasem katonáskodtak, s akiket előbb *a német had sanyargatott mód felett*. Önként iratkoztak és esküdtek fel katonának. A köznép csatlakozása volt a legtömegesebb, belőlük állt a had, ámbár hadi kiképzésük nem volt.”⁶⁰

Önként merült fel a kérdés, vajon mi módon, milyen eszközökkel tudta volna a nemesség (akik különben maguk sem akartak a Habsburgok ellen harcolni!) ezt a fegyveres paraszti tömeget akarata ellenére a Habsburgok ellen harcba indítani, amikor azok elsősorban saját földesuraik ellen kívánták harcolni? Senki nem vitatja, hogy a fegyvert fogott parasztok küzdelmének volt antifeudális éle és tartalma is a Bocskai szabadságharc alatt, de ekkor a tények tanúsága szerint, elsődleges a Habsburg elnyomás elleni harc volt! „A föld népe is hűtlen és esküszegő lett, és ő császári Felségétől elhajolva, Bocskai pártjára állott.” — panaszolta 1605 nyarán a Habsburg politikát ténylegesen irányító Mátyás főherceg.⁶¹ 1605 elejéről pedig a korabeli forrásokban ilyeneket olvashatunk: A császárnak „eleget dobolnak, de senkit nem találnak, akinek kedve volna a szolgálathoz.”⁶² Ugyanakkor: „Rédei Ferenc a

⁵⁸ Basta 1605. jan. 14-i jelentése Mátyás főherceghez. (Dr. Veress E.: Basta György hadvezér levelezése. Bp. 1914. II. k. 1789. sz., továbbá Benda K.: A Bocskai szabadságharc, Bp. 1955. Okmánytár 75. o.)

⁵⁹ A bécsi Udvari Kamara 1604. nov. 29-i véleményes jelentése, (Magy. Orsz. Eml. X. k. 10. o.)

⁶⁰ Bethlen F.: Erdély históriájából. (Kiadta Geréb L.: A hazai osztályharcok irodalma. Bp. 1955. 287. o.)

⁶¹ Mátyás főherceg 1605. aug. 2-i lev. a mainzi választókhöz. (Hadtört. Közl. 1893. 712. o.)

⁶² Thurzó Miklós 1605. márc. 30-i lev. Thurzó Györgyhöz. (OL Thurzó cs. lt. fasc. 47.)

föld népével hadát igen megtöbbitette vala.”⁶³ — írja egy császárpartí krónikás. Sorolhatnánk még számos korabeli adatot, amelyek mind azt igazolják, hogy a Bocskai szabadságharc kirobbanása korántsem úgy történt, mint ahogyan azt Molnár Erik — nem tudni, milyen adatok alapján — állítja, s amiből azután messzemenő következtetéseket von le. Téves adatok alapján persze nehéz is helytálló következtetéseket levonni.

Menjünk tovább azonban a Bocskai szabadságharc történetének kezdeti eseményein, s nézzük meg, hogyan áll a Molnár Erik által tett megállapítás a többi Habsburg-ellenes harc esetében. A Bethlen Gábor és I. Rákóczi György vezette Habsburg-ellenes küzdelmekre nyilván nem vonatkoztatta Molnár Erik fent idézett megállapításait, bár egyik cikkében megjegyzi, hogy a felkelt parasztok a földesurak birtokait „Bethlen vagy Rákóczi csapataival együtt dúlják, fosztogatják.”⁶⁴ (Nem lehet tudni, hogy e megállapításban I. Rákóczi Györgyöt, vagy II. Rákóczi Ferencet érti-e?) Mindenesetre sem Bethlen Gábor, sem I. Rákóczi György fegyveres küzdelme nem parasztfelkeléssel kezdődött. Bethlen a cseheken kívül több magyarországi főúrral, Rákóczi Györggyel, Szécsi Györggyel, Thurzó Imrével, Batthyány Ferencsel és Illésházi Gáspárral lép szövetségre, mielőtt Habsburg-ellenes függetlenségi harcát megindítja. Harca nem jobbagyfelkelés útján tör előre nyugat felé, annak ellenére, hogy a jobbagyság védelmére több intézkedést tesz a hadjáratok folyamán, s mindig van megfelelő létszámú jelentkező is a jobbagyok között, amikor katonákat toboroz.⁶⁵

I. Rákóczi György 1644—45-ös Habsburg-ellenes függetlenségi harca idején van jobbagymegmozdulás, *de éppen ellenkező előjellel*, mint ahogyan azt Molnár Erik egyik tanulmányában állítja. Azt írja ugyanis: „1645-ben a nép fel is kelt I. Rákóczi György hajdúi ellen és vele szemben a császáriakat támogatta.”⁶⁶ Ez az állítás teljesen ellentétben áll eddigi történeti ismereteinkkel, s mivel Molnár Erik nem jelöli meg a forrást, nem is tudjuk, mire alapozza megállapítását. A már említett, a Történettudományi Intézet által 1962-ben kiadott egyetemi tankönyvben ugyanis Wittman Tibor, e korszak kiváló ismerője a következőket írja:

⁶³ Pethő G.: Krónika (Geréb L.: i. m. 260. o.)

⁶⁴ Molnár E.: Ideológiai kérdések... Tört. Szemle, 1961. 3. sz. 267. o.

⁶⁵ Bethlen 1621. jún. 3-i levelében azt írja a kassai városi tanácsnak: „... valakik az magunk és az szent koronához tartozó jószágainkból zászlóink alá fizetésünkre adták magokat, azoknak feleségeket, apjokat, anyjokat, az naponként való szolgálattól, adózástól, dézsmaadástól immunissá kell tennünk.” (Szilágyi S.: Bethlen Gábor levelezése. Bp. 1886. 176—177. o.)

⁶⁶ Molnár E.: Válasz... (II.) Új Írás. 1963. 8. sz. 988. o.

„Júniusban azonban váratlan helyzet állott elő: a német zsoldosok ellen a parasztek széles tömegei mozdultak meg. A császári csapatok már kiűritett falvakat találtak Kassa alatt és az éhínség, takarmányhiány mellett új tényező jelentkezett: a felkelő parasztek támadása a császáriak ellen.” „Rákóczi szívesen vette a parasztek támogatását, akik elzárták az utakat, elvágták az utánpótlási vonalakat.” „A távolabbi megyék parasztjai is fegyverben voltak. A Habsburg sereg nem tehetett mást, mint szokásához híven porrá égette a falvakat, majd két heti eredménytelen ostrom után elmenekült.” „A parasztság felkelése a császári sereg ellen tovább folytatódott 1644 nyarán.” „A Felvidék egész területén forrongásban volt a nép, amely nemcsak védekezett a császári zsoldosok ellen, mint 1631—32-ben, hanem már cselekvő részesévé vált a Habsburguralom elleni küzdelemnek” stb.⁶⁷ I. Rákóczi György hadvezére, Kemény János is azt írja munkájában: a menekülő német katonák közül „az ki erdőkre fogott, mindjárt rajta volt az parasztság, kit levágtak s kit elfogtak”.⁶⁸ Más helyen: „az ellenség (ti. a császári katonaság) ha erdőre ment élést keresni, az tótság ölte, hordotta őket, feles puskás tótság adván mellénk magokat . . .”⁶⁹ Ezt mondják az adatok és az olvasóban méltán merült fel a kérdés, Molnár Erik vajon mire alapozza ezzel ellenkező állítását?

A Wesselényi-féle főúri összeesküvés után Erdélybe bujdosó főurakat, nemeseket sem parasztkozgalmat kényszerítette a Habsburg elleni fegyverfogásra. Sőt „országos nemességet” ígértek mindazon jobbágyoknak, akik harcolnak velük az császári elnyomás ellen”. A bujdosók Habsburg-ellenes támadásának kezdetén Teleki Mihály által kiadott fegyverre szólító kiáltványában a következőket olvashatjuk: „Mivel azért én is, mellettem levő magyarországi úri és főrendekkel együtt és számos nép hadakkal ide (Sárböz, Szatmár megyében) Nagyságotokat és kegyelmeteket per praesentes tempestive akarám requirálnom . . .” stb.⁷⁰ S ha a II. Rákóczi Ferenc vezette kuruc szabadságharc előzményeit vizsgáljuk, kitűnik, hogy Rákóczi mielőtt hajlott volna az őt felkereső elégedetlen tömegek hívására, előbb elküldte Magyarországra bizalmas emberét, Barwinszkyt, akivel kikémleltette a nemesség politikai hangulatát.

⁶⁷ Magyarország története 1526—1790. (Egyetemi tankönyv, 1962. 195. o.)

⁶⁸ Kemény János 1644. jún. 30-i lev. I. Rákóczi Györgyhez. (Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Bp. 1959. 345. o.)

⁶⁹ Uo. 271. o.

⁷⁰ L. Koncez J.: Adatok a bujdosó magyarok küzdelmeihez. Hadtört. Közl. 1893. 461. o.

A következőket olvashatjuk erről a Molnár Erik által hivatkozott *R. Várkonyi Agnes* könyvében:

„A fejedelem különösen a lelkére kötötte [ti. Barwinsky-nak], figyelje meg a várak állapotát, a katonaság számát, a nép hangulatát. Leveleket is küldött vele, s meghagyta, hogy az *ismerősöket bejárja.*” Barwinsky tapasztalatai több hetes magyarországi körútján mindenben megerősítették a Rákóczihoz ment követek jelentésének hitelét, akik rámutattak arra is, hogy a nemesség is elkeseredett, s „bizonyára csatlakoznék is” — olvashatjuk Esze Tamás életrajzában.⁷¹ Bár igaz, hogy a szabadságharc legelején a két főúron, Rákóczin és Bercsényin kívül csak néhány elszegényedett nemes képviseli az uralkodó osztályt a kurucok között, de rövidesen csatlakozott báró Melith Pál, majd egyre több megye nemessége. Igaz az, hogy az osztályellentét végigvonult a Rákóczi szabadságharcon is, de ennek ellenére (vagy talán éppen ezért), nem áll az a megállapítás, hogy a Habsburgok ellen fegyvert fogó nemések csak a jobbágyok kényszerének engedve, akaratuk ellenére tették ezt, a jobbágyokat pedig ezen — általuk Habsburg-ellenes harcra kényszerített — nemések kényszerítésére, szintén akaratuk ellenére küzdöttek a Habsburgok ellen!

A történeti tények fényében nem tartjuk egészen megalapozottnak Molnár Erik azon megállapítását sem, hogy a magyar jobbágyosság „... nyomban csatlakozott bármiféle úri szervezkedéshez, amely fegyvert fogott a fennálló rend ellen”.⁷² Itt mindenekelőtt tisztázni kellene, hogy mit ért Molnár Erik „fennálló rend” alatt? Nem valószínű, hogy az úri szervezkedések a feudális gazdasági, társadalmi rend ellen fogtak fegyvert, hanem a központi hatalom uralmi eszközei és módszerei ellen. Itt azonban, ha nem mondjuk meg nyíltan, világosan, egyértelműen azt, hogy *olyan központi hatalomról van szó, amely idegen, gyarmatosító*, a magyarországi uralkodó osztály számára is hátrányos gazdasági és társadalmi helyzetet teremtő, akkor a történeti tényekkel ellentétben elkendőzzük a lényegét, s csakis ilyen hamis megvilágításban tekinthetjük a küzdelmeket egysíkián a központi hatalom ellen irányuló mozgalmakként. De vajon fennáll-e az, hogy a jobbágyok nyomban csatlakoztak „bármiféle” úri szervezkedéshez, akárcsak a XVI—XVIII. század folyamán is? A történeti adatok azt mutatják, hogy ez a kérdés nem így áll! Nem csatlakoztak pl. széles job-

⁷¹ L. Köpeczi B.—R. Várkonyi A.: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. 107. o., továbbá Esze T.—Köpeczi B.: Esze Tamás, Bp. 1951. 19—20. o.

⁷² Molnár E.: Ideológiai... Tört. Szemle, 1961. 3. sz. 276. o.

bágytömegek az erdélyi nemesség 1599-től 1604-ig tartó sorozatos Habsburg-ellenes harcaihoz, Wesselényi-féle főúri összeesküvéshez, vagy Thököly Imre 1690-es erdélyi Habsburg-ellenes harcához — hogy csak a legismertebbeket említsük. Bármennyire tudatlannak és mindennemű disztingválásra teljesen képtelennek tartja is Molnár Erik a magyarországi feudális társadalom jobbágyságát, mégis ennek ellenére a történeti tények azt mutatják, hogy a jobbágyok *általában* különbséget tudtak tenni, hogy mikor állt érdekükben csatlakozni a nemesség Habsburg-ellenes harcához és mikor nem.

A jobbágyok akkor fogtak fegyvert a Habsburg-uralom ellen, amikor az idegen elnyomás terhei elviselhetetlenek voltak, s amikor lehetőség vagy legalábbis remény mutatkozott arra, hogy a Habsburg iga lerázásán túl a saját társadalmi helyzetükben is változás következhet be. Molnár Erik általában nagyon lebecsüli az elnyert hajdúszabadság szerepét a magyarországi jobbágyok szempontjából.⁷³ Ez érthető is, mert ennek kellő figyelembevételre és értékelésre zavarná azt a képet, hogy itt pusztán csak nemesi rendi szabadságharcról volt szó a központi hatalom ellen. Tény, hogy nem változtatta meg az összes magyarországi jobbágy társadalmi, gazdasági helyzetét, csak annak egy kisebb részéét. Szűk ösvény volt ez a szolgaságból kivezető úton, de mégis valami reménysugár legalább a harc áldozatait vállaló jobbágyok számára. S nem véletlen, hogy akikhez tömegesen csatlakoztak a jobbágyok (Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György, a bujdosók, II. Rákóczi Ferenc), azok megígérik, s ha módjukban áll, meg is adják a harcban legjobban kitűnt számkivetetteknek a szabadságot, a jobbágysorból való menekülést.

Haladó mozgalmak sikere érdekében tett társadalmi engedmények voltak ezek, s nem alapvető forradalmi változások! Ámde marxista történész támaszthat-e vajon olyan követelményt Bocskaival, Bethlennel, II. Rákóczi Ferencsel szemben, hogy miért nem szabadították fel az egész magyar jobbágyságot, miért csak egy kisebb részének adtak szabadságot? Úgy érezzük, nem kell sokat bizonygatni, hogy ez milyen történelmietlen, anakronisztikus követelmény nemcsak azért, mert mindnyájan feudális főurak voltak, hanem, mert a XVII.

⁷³ „A paraszti helyzetből kiemelt hajdúság, bár kiemelése feudális módon, nemesítéssel történt, új szint jelentett a feudális társadalomban: a szabad parasztságot. Egyszersmind a „hajdúszabadság” irányt mutatott az „örökös jobbágyság” kötöttsége ellen harcoló paraszti tömegeknek” — olvashatjuk a már többször idézett 1962-ben kiadott egyetemi tankönyvben. (159. o.)

századig Magyarországon nem is volt meg a gazdasági, társadalmi előfeltétele a jobbágyság eltörlésének.

Ilyen történelmi helyzetben egyáltalán nem lebecsülendő az a társadalmi eredmény, amit az elnyomottak egy része elért a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok folyamán, s érthetővé válik, hogy különbséget tudtak tenni különböző úri szervezkedések között, hogy melyikhez csatlakozzanak és melyikhez ne.

Ezzel összefüggően erősen vitatható Molnár Erik azon állításának helyessége is, miszerint a parasztságnak semmi előnye nem származott a Habsburg-ellenes harcokból. Azt írja szó szerint: „A parasztok . . . vagy üres kézzel kerültek ki a mozgalomból, mint a Rákóczi korban, vagy pedig helyzetük a mozgalom úri sikere következtében még rosszabbodott is, mint a Bocskai korban.”⁷⁴ E megállapítás helyességét maga Molnár Erik cáfolja ugyanebben a cikkében néhány oldallal előbb, amikor megállapítja: „Ha idegen ellenség tört az országra, amely rabolt, pusztított, fosztogatott, a parasztok az ellen harcban szálltak, hogy megvédjék létfenntartásukat szolgáló termelési eszközeiket. Ez a magatartásuk is egyezett a társadalmi haladás érdekével.” Sőt azt is megállapítja Molnár Erik, hogy a „*Habsburg hatalom nem a magyar földesúri osztályt, hanem a magyarországi jobbágyságot nyomta el . . .*”⁷⁵ (Csak feltevésként, ha a Habsburgok nem nyomták el a magyar földesúri osztályt is, — akkor miért folytatott az rendi szabadságharcot a Habsburgok ellen — mint Molnár Erik állítja?) A császári zsoldossereget, amely szörnyű zsoldosterrort hozott az országra, mindenképpen az elnyomást megtestesítő kategóriába kell sorolnunk. A Habsburg-ellenes harcok azon eredménye tehát, hogy a dúló, fosztogató csapatokat kivitték az ország területéről, mindenképpen a legszorosabb érdekében állott a parasztságnak is, s már csak azért sem állíthatjuk a történelmi tényeknek megfelelően, hogy a parasztok üres kézzel kerültek ki a mozgalomból, vagy egyenesen rosszabbodott a helyzetük a siker következtében. Molnár Erik itt az 1608-as országgyűlés határozatára céloz, amely a jobbágyok költözködését megyei hatáskörbe utalja, azonban ennek abszolút értékmérővé tétele egyoldalú, a korabeli parasztság helyzetének, viszonyainak nem kellő fokú ismeretéből fakad. E 13. tc. mellett figyelembe kell venni pl. a 12. tc.-t is, amely az idegen katonaság kivonásáról szól, ami föltétlenül érdekében állott a parasztságnak is. S mint már utaltunk rá, nagyon helytelen bagatellizálni a hajdúszabadság eredményét is, amely

⁷⁴ Molnár E.: i. m. Tört. Szemle, 1962. 1. sz. 5. o.

⁷⁵ Uo. 3. o.

csak a Bocskai szabadságharc idején, a családtagokkal együtt, mintegy 40 000 embert érintett az elnyomottak soraiból, mely szám az elkövetkező Habsburg-ellenes harcok folyamán tetemesen tovább növekedett.

A hajdútelepítések a kollektív nemesítés ellenére nem a feudális viszonyok konzerválását eredményezték, hanem a feudális függőségen kívüli szabad paraszti réteget növelték. Bár mindez alapvetően nem változtatta meg a jobbagyság társadalmi helyzetét Magyarországon, de az elért eredményeket semmiképpen nem lehet ilyen egyoldalúan csak negatívan értékelni, mint ahogyan azt Molnár Erik teszi.

A történelmi tényeknek meg nem felelő, a marxista történetfelfogással ellentétes a függetlenségi harcok kirobbantásánál a személyiségek szerepének olymértvű túlértékelése, ahogyan ez Molnár Erik írásaiban szerepel. A Habsburg-ellenes harcok kirobbanásának fő okát ugyanis abban látja, hogy „egy-egy nagyúr, mint Bocskai vagy Rákóczi, akit a bécsi udvar *ostobasága*, vagy erőszakossága kényszerít erre [tehát nem a gyarmatosító politika, vagy a magyarországiak érdekeinek háttérbe szorítása, hanem egy csupán szubjektív tényező, az ostobaság!], vagy egy erdélyi fejedelem, mint Bethlen, *akit hatalmi ambíciók töltenek el* [tehát nem a magyar királyság visszaállításának szándéka, a magyarországi abszolút monarchia megteremtésére irányuló törekvés, hanem egyszerűen csak hatalmi ambíció, szintén szubjektív tényező], fegyvert fog a Habsburg államhatalom ellen.”⁷⁶ Röviddel később ezt így fogalmazza meg: „...egy-egy feudális nagyúr, Bocskai vagy Rákóczi Ferenc *személyes körülményeitől* hajtva mozgalmat indított a Habsburg rendszer ellen” s „az elviselhetetlen viszonyok között élő parasztek nyomban fegyvert fogtak, és rátörték a gyűlölt urakra és zsoldosokra.”⁷⁷

Hosszan lehetne bizonyítani, hogy ez az ábrázolásmód mennyire helytelen szimplifikálása a történelmi folyamatoknak és mennyire szubjektív történetfelfogást takar. Úgy érezzük azonban, erre nincs szükség, annyira nyilvánvaló mindenki előtt, aki ismeri a tárgyalt korszak történetét és marxista történet szemlélettel értékeli azt. Itt csak néhány történelmi tényre kívánunk röviden utalni.

A Bocskai vezette szabadságharc kirobbanásának fő okait a következőkben foglalhatjuk össze: A magyar katonaság leváltása a mezei hadakban és a várakban. A fiskális perek.

⁷⁶ Molnár E.: Ideológiai kérdések... Tört. Szemle, 1961. 1. sz. 267. o.

⁷⁷ Molnár E.: i. m. Tört. Szemle, 1962. 1. sz. 4. o.

melyek a birtokos osztály létalapját, a birtokot kezdték veszélyeztetni, nem beszélve a fejvesztést kimondó ítéletekről, ami a birtokosokat még közvetlenebbül érintette. Az ellenreformáció, amely nagy tömegben sújtotta a földbirtokosokat, polgárokat és parasztokat. (Itt utalunk ismét Pázmány 1622-es idézett jelentésére, miszerint ez időben Magyarország lakosságának kilenctized része protestáns volt.) Az idegen katonaság zsoldos terrorja, amely bár különböző mértékben, de minden társadalmi osztályt és réteget egyaránt sújtott. Az egyre kilátástalanabbá váló 15 éves háború pusztításai. Mindezek *osztályérdekeket* sértettek, s nem egy főurat, s nem „*ostobaságból*” fakadtak, hanem *egy politika jellegéből*. Csakis ilyen történelmi előzmények után következhetett be, hogy egy, személyében megtámadott főúr, Bocskai István önvédelmi harca országos méretű szabadságharccá fejlődhetett ki.

Hasonló társadalmi mozgatóerők és okok robbantották ki a Rákóczi vezette szabadságharcot is. II. Rákóczi Ferenc fegyverfogását megelőzte 1697-ben a hegyaljai kurucfelkelés, majd a Dráva menti és a Duna—Tisza közti paraszti megmozdulások, az 1698-as ugocsai fegyveres harc, 1699-ben a Nagybánya környéki megmozdulás, 1700-ban a Veszprém megyei szervezkedés, 1702-ben a tiszaujlaki sóhivatal megrohanása, 1703 tavaszán a Mohács környéki zendülés, a tiszaháti felkelés stb. Csakis ilyen történelmi előzmények és körülmények között kerülhetett arra sor, hogy II. Rákóczi Ferenc fegyverbe hívó szavára egy ország lakosságának, különböző társadalmi osztályainak többsége igennel válaszolt, s harcba indult az idegen elnyomás ellen. Enélkül e feudális nagyurak Habsburg-ellenes fegyverfogása nem haladta volna meg a Wesselényi-féle főúri összeesküvés társadalmi méreteit és jelentőségét!

Nem fedi a történelmi tényeket Molnár Erik azon állítása sem, hogy a magyar nemesség (így összességében, minden különbségtétel nélkül) nem akart a Habsburg uralkodótól elszakadni, s nem törekedett az ország egységesítésére. E kérdésről időrendi sorrendben a következőket olvashatjuk:

„Ezek a felkelések a Rákóczi felkelés utolsó szakaszának kivételével, soha és sehol nem tűzték ki célnak a Habsburgoktól való elszakadást, tehát az állami függetlenséget.”⁷⁸ A nemesek „... a Habsburgoktól nem tudtak és — egyetlen reménytelen kísérletet nem számítva, nem is akartak elszakadni, előbb a török veszély, azután a Habsburgok túlereje és mindvégig a

⁷⁸ Molnár E.: i. m. Tört. Szemle. 1961. 3. sz. 267. o.

parasztháború fenyegetése miatt”.⁷⁹ Következő tanulmányában már egyenesen úgy teszi fel a kérdést: „*Törekedett-e ez a nemesi osztály valaha is a Habsburg uralom idejében a Habsburgoktól való elszakadásra, és ebben az értelemben az állami függetlenség helyreállítására? Nem, és osztályhelyzeténél fogva nem is törekedhetett.*” S ugyanígy megállapítja: „Az ország politikai egységesítésére nem törekedtek.”⁸⁰ A kritikákra adott válaszában ezen állításokat még megtetézi azzal is, hogy „... a magyar nemesi földesurak *önként*, saját kezdeményezésükre »nemzeti sérelmeik« ellenére sem fogtak fegyvert a Habsburg hatalom ellen, se a Bocskai korban, se a Rákóczi korban és tartózkodtak ettől a közbeeső időben is.”⁸¹

E legutolsó megállapítást előrevéve, óhatatlanul is felmerül a kérdés, vajon milyen osztályhoz tartozónak tekinti Molnár Erik pl. Bocskai Istvánt, Homonnai Drugeth Bálintot, Mágócsi Ferencet, Bethlen Gábort, Thurzó Imrét, Thurzó Szaniszlót, Szécsi Györgyöt, Rákóczi Györgyöt, Illésházy Gáspárt, a Weselényi-féle összeesküvés tagjait, a bujdosók nagy részét, Thököly Imrét, Bercsényi Miklóst, II. Rákóczi Ferencet stb. ... és hosszan sorolhatnánk azok nevét, akik a „magyar nemesi földesurak” közé tartoztak és *önként* fogtak fegyvert a Habsburg hatalom ellen. Több ezerre rúg azon magyar nemeseknek a száma, akik ezt a XVII., XVIII. század folyamán Molnár Erik állítása ellenére megtették, ami annyira közismert tény, hogy úgy érezzük, nem is szorul különösebb bizonyításra.

Ami az állami önállóságra, a Habsburgoktól való elszakadásra és az ország egységesítésére irányuló törekvést illeti, először is tisztázni kell, hogy osztálytörekvésnek csak azt nevezhetjük-e, amit egy osztály *minden egyes tagja* akar? Véleményünk szerint ez nem kritériuma az osztálytörekvés meghatározásának, mert ilyen talán soha nem is létezett a történelem folyamán. Általában mindig csak az osztály bizonyos része áll ki a törekvések mellett, s vannak olyanok is, akik különböző indítóokoktól vezérelve szembefordulnak osztályérdekeikkel.

Ha a magyarországi birtokos osztályhoz tartozók többségének érdekeivel ellentétben állt volna a Habsburgok elleni harc, egészen valószínűtlen, hogy a nemesség széles tömegei több évszázadon keresztül sorozatosan részt vettek volna ilyen küzdelmekben. Ha ezt feltételezzük, akkor nem marad más, mint hogy egy-egy izgága, renitens főúr, vagy erdélyi feje-

⁷⁹ Molnár E.: i. m. Tört. Szemle, 1962. 1. sz. 4. o.

⁸⁰ Molnár E.: Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól. Új Írás, 1962. 11. sz. 1238–1239. o.

⁸¹ Molnár E.: Válasz... (II.) Új Írás, 1963. 8. sz. 988. o.

delem szubjektív elhatározása irányította évszázadokon keresztül a magyar történelmet. Ennek elfogadása pedig a marxista, de minden valamennyire is tudományos történelemszemlélet teljes semmibevevése lenne!

Azt kell tehát elfogadnunk, hogy azok a politikai célkitűzések, amelyeket egy Bocskai István, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc fogalmaztak meg, a magyar uralkodó osztály legalábbis jelentős részének politikai célkitűzését fejezték ki. Ezekben pedig megtalálhatjuk a Habsburgoktól való elszakadás, s az állam egységesítésének célkitűzését és csak a török veszély, valamint a Habsburg hatalom túlereje miatt kellett mérsékelni ezeket a célkitűzéseket, s megelőgenni kompromisszumos befejezéssel. (Itt csak utalni kívánunk olyan tényekre, hogy pl. Bocskai István 1605 tavaszán királyi koronát kért a Portától, Bethlent pedig már 1619 végén magyar királlyá akarták választani, s a következő év augusztusában királlyá is választották.) Az eredmény elmaradása, vagy csak részben való teljesülése nem jelenti a célkitűzés, a törekvés hiányának kimondását akkor, amikor korabeli dokumentumok bizonyítják e célkitűzések meglétét.⁸²

Nem kis mértékben félrevezetők és a történelmi tényeket egyoldalúan ábrázolók Molnár Erik azon adatai is, amiket annak bizonyítására hoz fel, hogy „... a nemesi földesurak is rászedik a jobbágycsapatokat, amikor a közös hazára való hivatkozással, vagy ígéretésekkel maguk mellé állítják őket”. (Azok a földesurak, akik Molnár Erik szerint soha önként nem akartak a Habsburgok ellen harcolni s akiket csak a jobbágycsapatok kényszerítettek rá erre a harcra!) Bizonyító példaként felhossa, hogy: „Bocskai éppúgy kivégeztette utóbb a hozzá csatlakozott Lippai Balázs hajdúkapitányt, mint Rákóczi az elsők között melléje állott Kiss Albert jobbágyhadnagyot. Esze Tamás életét »véletlen« kuruc golyó oltotta ki.”⁸³

(Mielőtt ezen felhozott példák részletes vizsgálatához kezdenénk, annyit előre kívánunk bocsátani, hogy véleményünk szerint e három megemlített személy egyéni sorsa még semmiképpen nem bizonyítaná a jobbágycsapatok részesedését a több évszázados Habsburg-ellenes felkelések folyamán.)

⁸² L. pl. Bocskai 1606. szept. 18-i lev. Illésházyhoz és Illésházy 1606. dec. 9-i lev. Bocskaihoz. (Tört. Tár, 1878. 333., 635. o.) Portai követek 1605. máj. 24-i lev. Bocskaihoz (OL Eszterházy cs. lt. Rep. 46. fasc. g.) Nyári Pál és Czobor Mihály 1606. aug. 29-i lev. Illésházyhoz (Magy. Orsz. Eml. XII. k. 618–621. o.) Illésházy 1606. dec. 23-i lev. Thurzó Györgyhöz (OL Thurzó cs. lt. fasc. 69.) továbbá Katona: Hist. critica... 267. o.) *Székfü Gy.*: Bethlen Gábor, Bp. 1929. 94–95. o. 105–111. oldalakon idézettek, Bethlen 1621. márc. 22-i utasítását portai követéhez (Török–magyar államokmánytár, I. k. 274. o.) stb.

⁸³ Molnár E.: Válasz... (II.) Új Írás, 1963. 8. sz. 986. o.

Lippai Balázs kivégeztetéséhez szorosan hozzátartoznak a következő tények: Lippai Balázs féktelen természetű, fegyelmet nem tűró katona volt, akit korántsem tekinthetünk a fegyvert fogott jobbágyok képviselőjeként. Emellett gyanússá lett magatartása, mert Basta császári hadvezérrel levelezést folytatott a harc alatt. Noha kivégeztetésénél kétségen kívül közrejátszott az a körülmény is, hogy személye gátjává vált a nemesség nagy tömegű csatlakozásának, a döntő azonban fegyelmetlen, féktelen magatartása volt, mellyel aláasta a szabadságharc hadseregének fegyelmi helyzetét.⁸⁴

Kiss Albertet R. Várkonyi Ágnes így jellemzi a már idézett munkájában: „... régi kuruc, a bűneiért körözött tolvaj és gonosztevő”.⁸⁵ *Heckenast Gusztáv* oly módon hozza kapcsolatba Kiss Albert halálának körülményeit az 1703 végi jobbágyzendüléssel: „*Lehetséges, hogy ezzel függ össze a szabadságharc egyik kezdeményezőjének, Kiss Albertnek kuruc hadbíróság elé állítása és kivégeztése.*”⁸⁶ A Rákóczi szabadságharc egyik elmélyült kutatója tehát csak *lehetségesnek* tartja ezt az összefüggést, megnyugtató bizonyítékot nem talált rá, hiszen Esze Tamás is ösztönzője volt ezeknek a megmozdulásoknak és mégsem érte hasonló sors. Mindenképpen fennáll tehát annak a lehetősége, hogy döntő mértékben a fegyelmetlensége miatt került sor Kiss Albert kivégeztetésére,⁸⁷ de Molnár Erik — nem tudni milyen „új adatok” birtokában — határozottan a jobbágyok részesedésének bizonyítékát látja Rákóczi részéről, s bár burkoltan, de az ő nyakába varrja Esze Tamás később bekövetkezett halálát is. Írja ezt arról a Rákócziról, akinek a jobbágyokkal szembeni magatartását úgy jellemzi a Molnár Erik

⁸⁴ L. Geréb L.: i. m. 265–277. o. Veress E.: i. m. II. k. 1699., 1714., 1783. sz. leveleket, továbbá Sepsi Laczkó M.: Krónikája, Erd. Tört. Adatok. III. k. 55. o.

⁸⁵ R. Várkonyi Á.: i. m. 115. o.

⁸⁶ Egyetemi tankönyv, 1962. 341. o.

⁸⁷ Esze Tamás és Köpeczi Béla könyvében a következőket olvashatjuk Kis Albert elfogatásáról és kivégzéséről: „Rákóczinak ez a váratlan intézkedése azokra a panaszokra vezethető vissza, melyekkel Esze Tamás és Kis Albert hajdút illeték a falvakon elkövetett garázdá cselekedeteik miatt... Esze Tamás, de főleg Kis Albert regimentjében sok olyan fegyelmetlen katona volt, aki nem törődött azzal, tud-e élelmet adni az otthon maradt jobbágy vagy sem. A nemesség szakadatlanul panaszkodott rájuk, de a jobbágyok is elkésredett a kurucság „istentelen fenekedése” miatt. Ez az állapot kettős veszélyt jelentett a szabadságharc számára: a nemeseknek alkalmat adott arra, hogy a felkelő jobbágyokat rossz színben tüntessék fel Rákóczi előtt és látszólagos jogalapot teremtsenek a jobbágyok elleni intézkedéshez: a jobbágyok pedig megriadtak az erőszakoskodásoktól és kezdtek elidőgedni a szabadságharc ügyétől. Rákóczi felismerte a veszélyt, rendet és fegyelmet akart teremteni... Esze Tamás... nem a fegyelmetlen ákurucokkal, hanem Rákóczival volt egy véleményen a rend kérdésében. A fejedelem Esze Tamás ellen a vizsgálatot meg is szüntette. Kis Albertről azonban súlyos dolgok derültek ki, így az is, hogy ő volt egyik oka a szatmári szerencsétlenségnek (1704. febr. 12.). Olyan sok bűn terhelte, hogy a hadbíróság halálra ítélte. Rákóczi nem adott kegyelmet neki, mert azt akarta, hogy egy ember kárán sokan tanuljanak.” (Esze Tamás, Bp. 1951. 39–41. o.)

által hivatkozott R. Várkonyi Ágnes: „Tévedne az, aki megismerve Rákóczi magatartását a regularizálás bevezetése ellen zúgolódó jobbágysággal szemben, embertelenséggel vádolná őt. A szegény emberek, földhözragadt jobbágyok személyes ügyeit mindig meghallgatja, s az ítéleteknél mély emberiség vezeteti... A garázdálkodó, a szegénységen élősködő csapatoknál pedig nem a közkatonát, vagy a hajdút, hanem a főtisztet hibáztatja.” Ugyanakkor tárgyilagosan rámutat arra is, hogy: „Rákóczit a szemben álló osztályérdekek, a jobbágyság és nemesség ellentétének tüzeiben mindig a nemzeti egység eszméje vezeti. De mert főnemes, a nemzeti összefogás érdekében a nemesség felé tesz engedményeket.”⁸⁸ Mindehhez még csak azt kívánjuk hozzáfűzni, hogy ha Rákóczi nem szabott volna határt a jobbágyok osztálytörekvéseinek, akkor történelmünkben nem szabadságharc vezetőjeként, hanem parasztforradalom vezéréként tartanánk számon.

Esze Tamás halálának pontos körülményeit még máig sem tisztázta a történetírás. Annyit tudunk, hogy halála előtt két hónappal, 1708. március 24-én Rákóczi családjával együtt nemessé tette. Élete utolsó napjaiban Nyitra alatt táborozott. Halála május 27-én következett be, amikor is több kuruc ezred katonái egymással összevesztek s Esze Tamás közéjük ment rendet teremteni. Az egykori okirat így számol be a vizsgálat eredményéről: „Szeghiny Esze Tamás szerencsétlen esetét úgy referáljuk urunk [ti. Rákóczi] előtt, hogy Urbán Czelder hajdúí szegény Esze hajdúival össze veszvén annyira, hogy merő természet szerint való ellenségként puskáztak egymásra; végtire semmiképpen nem csillapíthatták őket, hanem a várbul az ágyúkat neki forgatták. Kinek alkalmatosságával Esze Tamás is közibe menvén, hogy csillapítsa őket, de reá semmit sem hajtottak, sőt közönségesen reá támadván, magát is megölték.” „Rákóczi a hála és a megbecsülés szép tetteivel emelt emléket első fegyvertársának, a szabadságért harcoló jobbágyok vezérének” — olvashatjuk Esze Tamás életrajzában. Halála után ezredét a testőrök a palotás regimentjébe osztották be. Szülőfaluját, Tarpát pedig hajdúvárosi kiváltságokkal ruházta fel a fejedelem. Rákóczi privilégiuma érvényben tartja Tarpa menedékváros jellegét a szökött jobbágyok számára.⁸⁹

Ennyit tudunk e három ember halálának körülményeiről s ezek az adatok semmiképpen sem támasztják alá Molnár Erik állításait, aki halálukat a jobbágyság rászedésének bizonyíté-

⁸⁸ R. Várkonyi Á.: i. m. 171—172. o.

⁸⁹ Esze T.—Köpeczi B.: i. m. 79—82. o.

kaként hozza fel Bocskai és II. Rákóczi Ferenc ellen. Ha ezt előttünk ismeretlen új adatok alapján tette, azt mindenképpen elő kellett volna tárnia, mert így állítása meglehetősen bizonytalan s ellentmond az eddig ismert tényeknek.

Bár szubjektív szempont, de azért figyelmet érdemel Molnár Erik azon megállapítása is, hogy kit tekintettek a XVII—XVIII. században árulónak. Azt írja ugyanis: „Nem azt tekintették árulónak, aki az állami függetlenséget a Habsburgokkal szemben *elalkudta*, mint a katolikus főurak, vagy akár a törökökkel *paktált*, mint Bocskai és Bethlen. Az áruló az volt, aki, mint ama Székely György, az osztályellenség, a jobbágyok oldalára állott, vagy a jobbágy, aki az úri hatalom ellen felkelt.”⁹⁰

Azzal most nem kívánunk bővebben foglalkozni, hogy az említett esetekben a történelmileg szükségszerű és kényszerű török szövetséget egyszerűen „paktálásként” felfogni meglehetősen történelmietlen vulgarizálásnak tartjuk, mert azzal egy a közelmúltban megjelent tanulmány részletesen foglalkozott.⁹¹ Úgyis azt sem kívánjuk bővebben részletezni, hogy amikor egy ország súlyos harcot folytat az idegen elnyomó ellen, az ellenség oldalán álló országlakosok cselekedete véleményünk szerint azért mégis több valamivel az állami függetlenség egyszerű *elalkudásánál*. (S csak széljegyzetként utalunk a fogalmazás pontatlanságára is, mert nem derül ki egészen világosan, hogy *Molnár Erik* kit tart árulónak?) Itt most csupán azt kívánjuk vizsgálat alá venni, hogy valójában kit is tekintettek ebben a korban árulónak? S beszéljenek e kérdésről maguk a korabeli források.

Belgiojosó, felső-magyarországi főkapitány azt írja 1604. október 17-i levelében Báthory Istvánnak Bocskai önvédelmi harcáról: „Nagyságodnak akarnánk tudtára adnunk Bocskai *árultatását* . . . Ilyen nagy *árultatást* ezen a földön ember nem hallott . . .”⁹²

Homonnai Drugeth Bálint 1605. szeptember 26-án azt írta Najlójába a Nagyszombatban levő császárpártiakról: „ez *árultatás* pedig lett egynehány bennlakó *árulóknak* régtől való forralásokból . . .”⁹³

⁹⁰ Molnár E.: Ideológiai kérdések . . . Tört. Szemle. 1962. 3. sz. 266. o.

⁹¹ L. Dr. Nagy L.: Adalékok a XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez. (A török szövetség problematikája a Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György vezette küzdelmekben. (Hadtört. Közl. 1963. 2. sz. 185—224. o.)

⁹² OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fesc. E.

⁹³ Benda K.: 1. m. Okmánytár 113. o.

Bethlen a Habsburg-pártiakról:

1621. április 29-i, Rákóczi Györgyhöz írt levelében: „Mely hitetlenül és embertelenül írjon az *áruló* kegyelmednek megolvastam stb.”⁹⁴ 1621. május 10-i levele Kassáról Thurzó Györgyhöz: „Ezen a földön szép állapot vagyon, minden vármegyék készen vannak... oly igen abhorreálnak az némettől és úgy haraguszna az *árulókra*, melyet el nem hinne különben, hanem ha látná szemeivel, nem kell őket a defectiótól féltetni” „... az ország palatinusa több, véle egyet értő latrokkal hazajok veszedelmével, szabadságoknak elromlásával a szegény országot pártütéssel fegyver által akarták subjugálni, az németnek...”⁹⁵

Az állam függetlenségét „*elalkudó*” Károlyi Sándorról: „Megfizeti még árát az *árulásnak*, kipótolja maradéki Esze Tamásnak.”⁹⁶

Számos ilyen adatot lehetne még felsorolni, amelyek mind azt bizonyítják, hogy nemcsak árulónak tekintették, hanem annak is nevezték a XVII—XVIII. században az ellentáborban állókat. Persze, a marxista történetírásnak el kell döntenie azt a kérdést, hogy a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok idején a Habsburgok ellen, vagy a Habsburgok mellett harcolókat tekintjük-e árulóknak, mert számunkra, materialista, marxista történészek számára szükséges, „... hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk”.⁹⁷ Engels például a német parasztháborúról írt munkája előszavában megállapítja: „Azokkal az osztályokkal és osztályfrakciókkal, amelyek 1848-at és 1849-et mindenütt elárulták, már 1525-ben, bár alacsonyabb fejlődési fokon, mint árulókkal találkozunk.” Engels szavaival mi is mondhatjuk, hogy Magyarországon a földbirtokosoknak azzal az osztályfrakciójával, amely 1848—49-ben elárulta a magyar polgári forradalmat és szabadságharcot, már korábban is találkozhatunk.

Vitacikkünk végére érve, annyit kívánunk még egyszer leszögezni, hogy Molnár Erik tárgyi tévedésekben és ellentmondásokban bővelkedő, elméletileg a marxista történelem-szemlélettel több ponton ellentétbe kerülő koncepcióját, a tényekkel összhangban nem álló megállapításait válaszadása után sem tudjuk elfogadni.

⁹⁴ Szülőgyi S.: Bethlen Gábor politikai levelei. Bp. 1879. 290. o.

⁹⁵ Uo. 292., 294. o.

⁹⁶ Esze T.—Köpeczi B.: i. m. 83. o.

⁹⁷ Lenin: Művei, I. k. Bp. 1951. 424. old.